

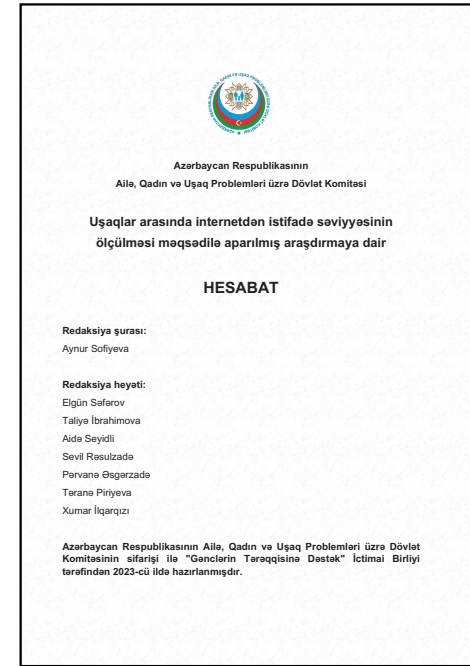
təbiiqindən ötrü bir çox istiqamətlərdə işlərin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Elektron mühitdə məlumatların qorunması, ölkənin informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmini, İKT-dən istifadədə inamın artırılması, həmin sahəni tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi, məlumatlandırma və məarifləndirmənin həyata keçirilməsi Milli Strategiyanın əsas məqsədlərindəndir. E-dövlətin qurulmasında təhlükəsizlik məsələləri həlli vacib olan problemlərdən biridir. E-dövlətin həm öz elementləri, həm də xarici mühit informasiyanın təhlükəsizliyinin pozulmasına yönəlməmiş çoxsaylı təhdidlərin mənbəyidir. Elektron mühitdə informasiya mübadiləsi zamanı müxtəlif təhlüklərə rast gəlmək mümkündür. Təhlükələrin qarşısının alınması əsasən bu mühitdə daha az təcrübəsi olan uşaqların payına düşür. Milli Strategiyada "uşaqların qanunazidd və təhlükəli kontentdən qorunması üçün "təhlükəsiz internet" mexanizminin işlənilməsi və təbiiq" informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas hədəflərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, dünya üzrə uşaqlar bir çox hallarda internetdə aldadırlar, zərərli məlumatlara zərərli sahələrin mövcudluğu uşaqların bilmədən yaşına uyğun olmayan və ya əsəbiyyətə, zərərli təbiiq edən məlumatla rastlaşması ehtimalını çoxaldır. Sosial şəbəkələrdə, çat və forumlarda da yeniyetmələr təhqirə, qeyri-etik davranışla qarşılaşırlar. Bu cür mənfisi təsirlərə məruz qalan uşaqlar üçün bütün bunlar bəzən onun həyatına təsir edən və silinməyən izlər buraxa bilən nəticələrə gətirib çıxarırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, internetdə informasiya heç bir senzura, qadağalar, cəzalar və rəqəmsal cəzadan qaçılmazdır. Ona görə də, uşaqlar hər dəfə internet resurslarından istifadə edərkən təhlükəli və zərərli informasiyalarla zərərli bir dünya ilə təbiiq olurlar. Bu da onların mənavi-psixoloji sağlamlığına ağır təsir göstərir.

"Uşaqlar arasında internetdən istifadə səviyyəsinin ölçülməsi məqsədilə aparılmış araşdırma"nın tədqiqat metodikası

Uşaqların internetdən istifadəsi

1. Internetdən istifadə ilə bağlı üstünlüklərə baxmayaraq, sürətli texnologiyaların inkişafı, internet xidmətləri və təbiiqlərinin çətinliyinin böyüməsi, eləcə də internetin getdikcə artan əhatə dairəsi texnologiyaların nəticəsi ola biləcək təhlükələrin adekvat metodlarla tanınması məsələsini zəruriləşdirir. Tədqiqatçılarımız internet inkişafının "mənfii tərəfi"nin gənc internet istifadəçilərinə zərər vurmaq və ya onlardan sui-istifadə üçün yeni yollar açacağına müşahidə etmişdir. Internetin uşaqlara qarşı pis rəftarı, cinsi və psixoloji zərərli ümumi qəbul edilmiş bəzi formalarının təbiiqlənməsi

Giriş

Internet istifadəyə verildiyi gündən uşaqlar arasında rəqəmsal istifadədə böyük artımın şahidiyik. Internetdən istifadə və elektron cihazlara sahibolma yaş sürətlə cavandır, onlayn-virtual keçirilən vaxt uzanır və daha çox virtual platforma, program və oyun sektorunun fəaliyyət növü və miqdarı hər il artır. Məlum məsələdir ki, bu, uşaqların həyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, davranış və fəxrübiyyətlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Aparığımız sorğu valideynlərin, uşaq baxıcılarının və peşəkarların sürətlə dəyişən onlayn dünyanı idarə etmələrinə dəstək verməklə yanaşı, ilk növbədə texnologiyaların yaratdığı risklərin araşdırılmasına yönəlmişdir. Son illərdə aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, həmin risklər bərabər şəkildə yayılır və ən həssas uşaqların zərər görmə ehtimalı təhlükəli dərəcədə yüksəlir. Bununla bəla, internetin müsbət təsir və nəticə üçün böyük imkanların mövcudluğu da dənilməzdir. Onlayn formada məşğulyyət uşaqlara əlaqə qurmağa, öyrənməyə, ilham almağa və yeniliklər yaratmağa imkan verir. Internet texnologiyası və rəqəmsal media onları ev, məktəb və sosial həyatlarının mərkəzinə çevirir. Bu, bəlkə də COVID-19 böhranı zamanı və son dövrlərdə özünü daha çox təsdiqlənmişdir. Dünya üzrə aparılmış təhlillər göstərir ki, uşaqların onlayn təhlükəsizliyi və məarifləndirmə kontekstində zərərli ciddi şəkildə əlverişsiz virtual mühitin formalaşmasına səbəb olur. Bir neçə məşhur tədqiqatlar nəticəsində problemlər "ekran vaxtı" termini yaranmışdır.

Bu sorğunun əsas hədəfi ölkəmizdə bütün uşaqların onlayn mühitdə inkişaf edə bilməsinin təmini və mütləq şəkildə onlayn olmayan uşaqlara təsirin öyrənməkdir. Biz əvvəlcə rəqəmsal dünyada "müsbət" və "mənfii" tendensiyaların səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi indikator əsaslı suallar hazırladıq və onlara təhlil etmək üçün kibernetiklik və uşaqların inkişafı üzrə mütəxəssislərlə dərindən təhlil edilmiş sorğulara əsaslandırdıq. Rəqəmsal dünyada uşaqların və ailələrin təsir aspektlərini və rəqəmsal iştirakdan ən çox təsirlənən aspektin dörd öçüsünü (inkişaf, emosional, fiziki və sosial) kateqoriyalara ayırdıq. Hər biri üçün həm müsbət, həm də mənfii nəticələri nəzərə alaraq, güclü tədqiqat prosesi vasitəsilə Azərbaycanın 7 bölgəsi üzrə rəqəmsal dünyanın uşaqların və gənclərin inkişafına təsirinə yönəlməmiş sorğular da aparılmışdır.

Ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulması, İKT-nin bütün sferələrə geniş təbiiq istiqamətində sistemli fəaliyyət reallaşdırılır. Bununla bağlı bir sıra qanunlar, dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 2 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"da informasiya cəmiyyətinin bərqərar olması, onun yaratdığı imkanlardan istifadə, cəmiyyətin, dövlətin inkişafı üçün səmərəli istifadə, ölkənin davamlı və dayanıqlı tərəqqisi, İKT-nin dövlət idarəçiliyində hərtərəfli

təbiiqindən ötrü bir çox istiqamətlərdə işlərin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Elektron mühitdə məlumatların qorunması, ölkənin informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmini, İKT-dən istifadədə inamın artırılması, həmin sahəni tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi, məlumatlandırma və məarifləndirmənin həyata keçirilməsi Milli Strategiyanın əsas məqsədlərindəndir. E-dövlətin qurulmasında təhlükəsizlik məsələləri həlli vacib olan problemlərdən biridir. E-dövlətin həm öz elementləri, həm də xarici mühit informasiyanın təhlükəsizliyinin pozulmasına yönəlmiş çoxsaylı təhdidlərin mənbəyidir. Elektron mühitdə informasiya mübadiləsi zamanı müxtəlif təhlükələrə rast gəlmək mümkündür. Təhlükələrə qarşılaşmanın əsas hissəsi bu mühitdə daha az təcrübəsi olan uşaqların payına düşür. Milli Strategiyada "uşaqların qanunazidd və təhlükəli kontentdən qorunması üçün "təhlükəsiz internet" mexanizminin işlənilməsi və təbiiqi" informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas hədəflərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, dünya üzrə uşaqlar bir çox hallarda internetdə aldadılır, zorakılığa məruz qalır, texniki və sosial-psixoloji təhdidlərə üzəşir. İnternetdə ziyanlı məlumatları zərərli sahələrin mövcudluğu uşaqların bilmədən yaşına uyğun olmayan və ya əsəbseyirən, zorakılıq təbliğ edən mətləflə rastlaşması ehtimalını çoxaldır. Sosial şəbəkələrdə, çat və forumlarda da yeniyetmələr təhqirə, qeyri-etik davranışla qarşılaşırlar. Bu cür mənfətsizlərə məruz qalan uşaqlar üçün bütün bunlar bəzən onun həyatına təsir edən və silinməyən izlər buraxa bilən nəticələrə gətirib çıxarırlar. Nəzərə alınmaq lazımdır ki, internetdə informasiya heç bir senzura, qəddarlıq, cəzalar və rəqəmlər olmadan yerləşdirilir. Ona görə də, uşaqlar hər dəfə internet resurslarından istifadə edərkən təhlükəli və zərərli informasiyalarla zərərli bir dünya ilə təkbətkə qalırlar. Bu da onların mənavi-psixoloji sağlamlığına ağır təsir göstərir.

"Uşaqlar arasında internetdən istifadə səviyyəsinin ölçülməsi məqsədli aparılmış araşdırma"nın tədqiqat metodikası

• Uşaqların internetdən istifadəsi

1. **İnternetdən istifadə ilə bağlı üstünlüklərə baxmayaraq, sürətli texnoloji irəliləyişlər, internet xidmətləri və təbiiqlərinin çətinliyinin böyüməsi, eləcə də internetin getdikcə artan əhatə dairəsi texnologiyanın nəticəsi ola biləcək təhlükələrin adekvat metodlarla tanınması məsələsini zəruriləşdirir.** Tədqiqatçılarımız internet inkişabının "mənfəətli"nin gənc internet istifadəçilərinə zərər vurmaq və ya onlardan sui-istifadə üçün yeni yollar açacağını müşahidə etmişdir. İnternetin uşaqlara qarşı pif rəftərin, cinsi və psixoloji zorakılığın ümumi qəbul edilmiş bəzi formalarının təqibinə

4

• Uşaqların həyat məmuniyyətinin təhlili

İnternetin müsbət və mənfəət tendensiyalarının həlledici təsir faktorlarını müəyyənləşdirmək üçün 7 bölgədə uşaqların internet-virtual rifah vəziyyətini xarakterizə edən statistik məlumatların korrelyasiya-regressiya təhlili tələfimizdən həyata keçirilib. Uşaqların ailələri və dostları ilə yaxın münasibətlərinin keyfiyyəti, həyatdan məmnunluqları internetdə sərf etdikləri vaxtdan daha güclü təsiri məlumdur. Buna görə də onlayn keçirdikləri vaxtın məhdudlaşdırılmasına deyil, onların ailələri və dostları ilə münasibətlərinin keyfiyyətinə diqqət yetmək lazımdır. Qeyd olunanlara əsasən, aşağıdakı standartlar təbiiq edilərək bu indikator üçün sorğu sualları hazırlanmışdır.

- "Ekran vaxtı" sindromu
- Ailə mühitinin internet istifadəsinə təsiri
- Asılılıq və virtual rahatlıq
- Şəxsi həyat dəyərlərinin paylaşılması
- Onlayn mühitin oflayn mühitə transiyasiyası
- Məhdudiyətlərin uşaqların düşüncəsinə təsiri

• Rəqəmsal bacarıqlar

Validəyn və ya daya vasitəçiliyi uşaqların onlayn olmaq təcrübəsinə, risklərin və zərərin hallarına, həmçinin rəqəmsal bacarıqların inkişafına təsir göstərə bilər ki, bu da azyaşlıların subyektiv rifahına kömək edir. Uşaq və validəynin rəqəmsal bacarıqları aşağı olduqda məhdudlaşdırıcı vasitəçiliyə üstünlük verilməsi onlayn riskləri ölməklə yanaşı, həm də rəqəmsal bacarıqları öyrənmək və ya təkmilləşdirmək kimi onlayn imkanların kəskin şəkildə azaldılmasına gətirib çıxarırlar. Rəqəmsal intellekt və ya "RB" fərdlərə çatınlıqlarla üzlaşmaya və rəqəmsal həyatın tələblərinə uyğunlaşmağa şərait yaradan sosial, emosional və intellektual qabiliyyətlər toplısudur. Tədqiqatımızda bu qabiliyyətləri araşdırmaq üçün aşağıdakı standartlardan istifadə olunmuşdur.

- **Rəqəmsal şəxsiyyət:** Öz onlayn şəxsiyyətini və nüfuzunu yaratmaq və idarə etmək bacarığı. Buna uşağın onlayn şəxsiyyətini haqqında məlumatlılıq və onlayn mövcudluğun qısa və uzun müddətli təsirinin idarə edilməsi daxildir.
- **Rəqəmsal istifadə:** Onlayn və oflayn həyat arasında sağlamlıq bir tarazlıq nail olmaq üçün rəqəmsal cihazlardan və mediadan istifadə və idarəetmə bacarığı.
- **Rəqəmsal təhlükəsizlik:** Onlayn riskləri (məsələn: kiber zorakılıq, asılılıq, təhlükəli və əxlaq dəyərlərinə zidd kontentlər) idarə etmək, eləcə də bu risklərdən qaçmaq və onları məhdudlaşdırmaq bacarığı.
- **Rəqəmsal emosional intellekt:** Empatiya biliklərinə sahiblənmək və onlayn platformada başqaları ilə yaxşı münasibətlər qurmaq bacarığı.

6

biləcəyi yeni bir vasitə kimi fəaliyyətini nəzərə alaraq, "İnternet istifadəsi üzrə" tədqiqat aparılması zamanı aşağıdakı standartlardan istifadə olunmuşdur.

- internetin əsas əməliyyatları və konsepsiyaları;
- sosial, etik, demoqrafik və insani məsələlər;
- texnologiya məhsuldarlığı alətləri;
- texnoloji kommunikasiya vasitələri;
- texnoloji tədqiqat vasitələri;
- texnologiya problemlərinin həlli və qərar qəbulu vasitələri.

• Sosial-demoqrafik göstəricilər

Yaş strukturu göstəricilərinin tədqiqatı və proqnozlaşdırılması internet istifadəçilərinin və onun müxtəlif qruplarının münasibliyinin perspektiv hesablamalarını, kiber və zorakılıq səbəblərinin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətlidir. Bəzi tədqiqatlar göstərmisdir ki, uşağın yaşı və cinsi kimi digər sosial-demoqrafika ilə əlaqəli xüsusiyyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə alınması vacibdir. Bu sosial-demoqrafik tələblərin azyaşlıların internetdə keçirdikləri vaxtda əlaqəli olması çox yüksəkdir. Uşaqların internetdən istifadəsi və rifahı ilə bağlı son elmi araşdırmalar zamanı daha çox uşaqların qeyri-münasib şəkildə mənfəət təsirinə məruz qaldığı aşkarlanmış və bu gənc fərqləri ilə bağlı əlavə araşdırmalara ehtiyac nəzərə alaraq aşağıdakı standartlardan istifadə edilmişdir.

- Cinslər üzrə internetdə kontentlər üzrə seçim alətləri;
- Psixoloji və fiziki zorakılığın yaş kateqoriyaları;

• Validəyn vasitəçiliyinin ölçülməsi

Uşaqların daha erkən yaşlarında rəqəmsal mediadan istifadəsi validəynlər üçün aktual problemlərə çevrilir. Validəynlərin azyaşlı uşaqların onlayn fəaliyyətlərinə necə rəhbərlik etdiyinə dair tələfimizdən internet sorğusu keçirilib. Aparığımız təhlil göstərdi ki, validəynlər internet üzrə də qismən televiziyaya və video oyunlara üçün təbiiq etdikləri eyni strategiyalardan bəhrələnilirlər. Vasitəçilik indikatorunun ölçülməsində "Birgə istifadə", "Aktiv vasitəçilik", "Məhdudlaşdırıcı vasitəçilik", "Nəzarət" və "Texniki təhlükəsizlik" adlı standartlardan istifadə edilmişdir. Vasitəçiliyin ölçülməsində, əsasən uşağın yaşı və onlayn davranışı (məsələn, oyun, sosial şəbəkələr, təhlükə ilə üzlaşması və s.), həmçinin evdəki kompüterlərdən istifadə və validəynlərin kompüter/internet bacarıqları ilə proqnozlaşdırma nəzərə alınmışdır.

5

- **Rəqəmsal ünsiyyət:** Rəqəmsal texnologiyalar və mediadan istifadə edərkən başqaları ilə ünsiyyət qurmaq və əməkdaşlıq bacarığı.
- **Rəqəmsal savadlılıq:** Məzmunu tapmaq, qiymətləndirmək, istifadə etmək, paylaşmaq və yaratmaq bacarığı, həmçinin hesablamada düşüncəsində təkmilləşmə.
- **Rəqəmsal hüquqlar:** Şəxsi və qanuni hüquqlar, o cümlədən, məxfilik, zorakılıq və ifrət niyyətdən müdafiə hüquqlarının anlamaq və müdafiə etmək bacarığı.

• Risk və zərər

İnternetdən istifadə və uşaqların rifahı ilə bağlı əsas narahatlıqlar arasında onlayn təhlükələr və başqaları arasında kiberzorakılıq, qəddarlıq, qanunazidd hərəkətlərin təbiiqi və zərərli məzmunlu məlumatların təsirinə məruz qalma kimi müxtəlif nüanslar var. Smartfon texnologiyasından istifadə uşaq və yeniyetmələr arasında psixi sağlamlıq, eləcə də davranış problemlərinin kəskinləşməsinə şərait yaradır. Tədqiqatımızda bu məsələləri araşdırmaq üçün aşağıdakı standartlardan istifadə olunub:

- Uyğun olmayan məzmunla rastlaşmağın təhlili
- Zərərli məzmunlu məlumatlar qarşısında reaksiya təhlili
- Risklərə səbəb olan platforma və təbiiqlərin təhlili
- Oyun sektorunda istifadə kateqoriyalarının təhlili
- Asılılıq səbəb olan halların təhlili
- Paylaşılan şəxsi məlumatların kateqoriyalarının təhlili
- Onlayn tanışığın fiziki tanışlığa transiyasiyası
- Zərərli bağlı ümumi təcrübələr
- İnternetdə və ya daxili olduğu mühitdə qarşılaşdığı təhlükələr
- İnternetdə uşaqların zorakılığa məruz qalma yolları

• Uşaqların internetdən istifadə etdiyi yerlər

Yaşayış yeri və sosial-iqtisadi vəziyyət hər bir uşağın internetdən istifadə şəraitinə mütləq şəkildə təsir göstərir. İnternet alətinin nəzərə alınmaq demək olar ki, istifadə statistikası (kültüvillik) şəhər, rayon, kənd və qəsəbələrə görə dəyişir.

Təhlükəsizliyə dair məsləhətlər

Sonrakı nəsilərin əvvəlklərdən, xələflərin sələflərdən daha çox məlumat əldə etməsi təbiiqdir. İndi planşetlər, notbuklar və smartfonlar, o cümlədən, məktəbdə və evdə virtual öyrənmə üçün digər platformalar geniş yayılıb. Buna görə də uşaqların internetə təhlükəsiz şəkildə daxil olması üçün sonad mətəxəssislərimiz tərəfindən məsləhətlər əlavə edilmişdir.

7

Tədqiqat metodikası və nəticələrin təhlili

Sorğu tədqiqatı bir sıra prosedurları özündə ehtəvə edir. Mərhələli təsnifata bu prosedurlar aşağıdakı formada həyata keçirilib.

Konseptualizasiya

Əsas məqsəd uşaqlar arasında internetdən istifadə səviyyəsinin ölçülməsidir. Tədqiqat uşaqlarda rəqəmsal mühitdən (vasitələrdən) istifadə və onların rifahı sahəsində texnologiyadan istifadə və psixometrik inkişafı araşdırmaq məqsədi daşıyır. Əsas hədəflimiz uşaqlarda "ekran vaxtı" və rəqəmsal mühitdən (vasitələrdən) istifadə sahəsində əsas anlayışları müəyyənləşdirməkdir, bu ölçüləri kəmiyyətləndirən mövcud tədqiqat paradigmalarnın və ölçmə vasitələrinin sintezi, gələcək tədqiqat meyarlarının işlənilməsinə rəhbərlik etmək üçün analitik təhlil hazırlanmışdır.

Sxematizasiya

2013-cü və 2022-ci illər arasında dərc edilmiş 70 mənbənin (126 verilənlər bazası, 14 ədəbiyyat) əhatə dairəsinin təhlili bir sıra hallarda, istifadəçilərin demografik vəziyyəti və alətlər üzrə 157 ölçmə əsəndən istifadə edilmişdir. Empirik və sosioloji araşdırmada hədəf kütləsi kimi, 18 yaşadək uşaq və ya gəncləri əhatə edərək, rəqəmsal mediadan istifadənin ölçülməsi üçün ən azı bir qiymətləndirmə metodunun daxil edilməsi zəruri şəkildə qəbul olunub. Rəylər və digər cavab variantları da təbiiq edilərək tədqiqatın daha rahat formada aparılmasına şərait yaradılmışdır.

Hədəf qrupu

Respondentlər respublikamızın müxtəlif regionlarında yaşayan uşaqlar olmuşdur. Regionlarda yaşayan 2028 nəfər (1025 onlayn, 1003 oflayn) arasında internetdən istifadə səviyyəsinin ölçülməsinə dair sorğu keçirilmişdir. Anketdə əksini tapan sualları bir qismində bir neçə cavab variantı seçmək imkanı yaradılmışdır. Dərindən edilmiş intervü suallarının əhatə dairəsi mümkün qədər geniş olub, uşaqların internetdən istifadəsi, təhlükələr və valideynlərin maarifləndirilməsi haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Sorğu Bakı, Ağdam, Göygöl, Daşkəsən, Bərdə, Naxçıvan, Qazax, Salyan, Gəncə, Lənkəran, Qəbələ şəhər və rayonlarında yaşayan respondentlərin iştirakı ilə onlayn və oflayn formada reallaşdırılıb.

8

Məlumatların toplanması və araşdırılmasında xüsusi indikatorlardan (alətlər və ədəbiyyat) və müxtəssis həyətin fikir və təkliflərindən istifadə edilmişdir. Müxtəssis həyətin (məktəb müəllimləri, psixoloqlar, uşaq baxıcıları, kibertəhlükəsizlik müxtəssisləri və icimai birlik sədrləri) onlayn imkanlarından yararlanmaqla virtual dərindən edilmiş sorğular aparılıb. Pəşəkar qruplarımız tərəfindən tədqiqatlarda dəqiq məlumatların əldə edilməsi, müəhədəsi, ölçülməsi və təhlilinin sistemlik üsulu müəyyənləşdirilib. Nəzərdə tutulmuş respondent sayından daha artıq hədəf kütləsi ilə öncədən təsdiq olunmuş anket (əlavə 1 - əlavə sənəddə anketlə tanış olmaq mümkündür) əsasında sorğu həyata keçirilib.

Internet təhlükəsizliyinin uşaqlar üçün əhəmiyyəti

Internet təhlükəsizliyi, e-təhlükəsizlik və ya kibertəhlükəsizlik:

Har hansı onlayn cinayət və ya fırıldaq halları üzə çıxırdıqsa belə terminləri tez-tez eşidirik. Bəs bunlar geniş mənada necə anlaşılır?

Sadə dillə desək, onlayn təhlükəsizlik hər dəfə internetdən istifadə zamanı diqqətli və ehtiyatlı olmaq üçün tələb edilən rəqəmsal davranışlar aktıdır. Bu aktlar kompüter, mobil telefon və planşetlərə qədər internetə çıxışı olan bütün texnoloji cihazları əhatə edir. Onlayn təhlükəsizliklə şəxsi məlumatlarımızı təhdid altına alan, sübhəli ünsiyyətlərə səbəb olan, hətta psixi sağlamlığımızı və rifahımıza mənfi təsir göstərə biləcək onlayn təhdidlərdən, zərərli davranış və risklərdən qorunmaq mümkündür.

Uşaqlar üçün internet təhlükəsizliyi

Uşaqların internet təhlükəsizliyindəki təhdidlərə - məxfiliyyət müdaxiləsi, kibernetik zorakılıq, zərərli kontentlərə çıxış, qanunvericiliyin pozulmasına səbəb olan informasiyalar, suusid, tacavüz və s. hallar daxildir.

Rəqəmsal təhdidləri aşağıdakı formada sıralamaq olar:

10

Məqsəd

Məqsəd, "Uşaqlara dair Strategiyamızın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı"nın icrası üzrə Tədbirlər Planının 5.4.16-cı bəndinə uyğun olaraq, uşaqların internet məkanında, sosial şəbəkələrdə zərərli informasiyadan qorunması istiqamətində problemlərin öyrənilməsi, statistik təhlilin aparılması, sözlükdən sahədə mövcud milli və beynəlxalq hüquq normalarının müqayisəli təhlili, həm də beynəlxalq təcrübənin əlaqəli formada öyrənilməsi, habelə bu sahədə müvafiq əməli təvsiyələrin verilməsidir.

Təhlil prosesi və nəticə

Yekun olaraq demək mümkündür ki, son bir neçə ildə uşaqların internetdən istifadəsi xeyli dərəcədə artıb. Bu, texnologiyamızın yüksəkliyi və internetə çıxışın asanlaşdırılması ilə bağlıdır. Tədqiqatımızın əsas hədəfi uşaqların internet məkanında, sosial şəbəkələrdə zərərli informasiyadan qorunması istiqamətində valideynlərin bəla potensial risklərdən xəbərdar olmaları, müvafiq dövlət qurumlarının konkret statistik nəticələrlə tanış etməklə müxtəlif təlim, təcrid və kontensların keçirilməsinə şərait yaratmaq və maarifləndirmə sahəsində işlərin keyfiyyətini yüksəltməkdir.

Emal prosesi və araşdırma həyati

Rəqəmsal texnologiyamızın uşaqların rifahına ən çox təsir göstərə biləcəyi (həm müsbət, həm də mənfi mənada) həyat sahələri kimi müəyyənləşdirilmiş dörd əsas ölçüyə əsaslanaraq emal prosesi həyata keçirilmişdir. Həmin meyarlar aşağıdakılardır:

• **İnkişaf rifahı** – İdrak imkanlarının reallaşdırılmasının və təhsil potensialından əldə edilməsinin təhlili

• **Emosional rifah** – sağlamlıq emosional inkişafın təhlili

• **Fiziki rifah** – fiziki təhlükəsizlikdə texnologiyadan istifadə; dəstəkləyici və ya ölçümlənmiş texnologiyalardan giriş-çixışın olmamasının təhlili

• **Sosial rifah** – onlayn icmalarla sağlamlıq qarşılıqlı əlaqəsinin; müsbət və davamlı onlayn şəxsiyyətin saxlanılmasının; baxım və istismar risklərinin idarə edilməsinin təhlili

9

1. Uyğun olmayan məzmun

Onlayn mühitdə vulqar, əxlaq zidd və qeyri-münasib məzmunlarla dolu kontentlər mövcuddur ki, uşaqların həmin məlumatlarla ekrana yığılma üzvləşməsi çox təhlükəli nəticələrə səbəb ola bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

- Əxlaq zidd məzmun
- Hücüm aktları olan zorakılıq və ya qrafik məzmun
- Musiqi və ya video fayllara giriş, zərərli multimedia materialının endirilməsi və istifadəsi
- Pis vərdisləri təbliğ edən və asılılıq yaradan rəqəmsal oyunlar

2. Zərərli program

Zərərli program istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını və ya məxfi məlumatları oğurlamaq məqsədilə cihazlara zərər verməkdən ötürü yaradılmış programdır. Məsələn, viruslar, trojanlar, casus programları və s. Onlar uşaqlar üçün cazibədar olan xüsusi reklamlar (ən son oyuncaqlar, video oyunlar, xəyali gərcəkliklər, şokoladlar və s.) şəklindədir. Uşaqlar bəla zərərli reklamlara klikləməklə rəqəmsal təhdidlərə üzvləşə bilərlər.

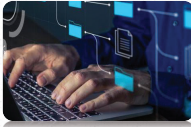
3. Şəxsiyyət oğurluğu

Bəzən uşaqlar mühazirə və ya dərslər üçün müəllimləri ilə əlaqə qurmaq məqsədilə rəqəmsal ünsiyyət proqramları və ya sosial media platformaları kimi vasitələrdən istifadə edirlər. Bu alətlərin istifadəsi rəqəmsal inkişaf səbəb olsa da, təhdidlərə üzvləşmə ehtimalı vardır. Bəla ki, internet təhlükəsizliyi təmin edilməyə, həmin

11

platformada qeyd olunmuş nömrələr, ad, yaş, ünvan, fotolar və s. məlumatların kiber hücumlar vasitəsilə oğurlanması ilə nəticələner.

4.Fişinq
Fişinq, e-poçt alavətlərində və ya söhbətlər zamanı istifadəçi adları, parollar, əlaqə nömrəsi kimi həssas məlumatları toplamaq üçün istifadə edilən rəqəmsal təhlükədir. Uşaqlar mənbəyi məlum olmayan e-poçt bağlantılarına klik edərsə, cihaz ələ keçirilə və məlumatlar oğurlana bilər.

5. Virtual təcavüzkarlıq və ya kibercoraklıq

Virtual təcavüzkarlar uşaqları/yeni-yetmələri zorakılıq və ya qeyri-qanuni məqsədlər üçün istismar edən internet istifadəçiləridir. İnternetdən istifadə edərkən uşaqların onlayn zorakılıqla üzlaşmaları mümkündür. Kiber zorakılığın müxtəlif növləri belə sıralanır:

Təcavüz - Kimsə onlayn formada təcavüzlə üzgedikdə bir və ya bir neçə insan tərəfindən təhqiramiz mesajlara və ya məcburi əlaqə saxlamaq cəhdlərinə məruz qalır. İnsanlar sosial media vasitəsilə, eləcə də mobil telefonları (yazışma və zənglər) və e-poçt vasitəsilə təqiblərinə bilər. Qurbanın alacağı təmasların əksəriyyəti zərərli və ya təhdid xarakterli təsirlər olacaqdır.

Doxing¹ – Doxing bir fərd və ya bir qrup insanın başqa şəxsin ev ünvanı, mobil telefon nömrəsi və ya iş yeri kimi şəxsi məlumatlarını həmin şəxsdən icazəsiz sosial mediada və ya ictimai forumlarda yaymasıdır.

¹ Şəxsin ünvanı, hər hansı şəxsin öz məlumatlarını internet vasitəsilə arxivləşdirməsi və dərci təcrübəsinə ələ keçirən qüvvə - **Ədəbiyyat sığahı- 31**

Cyberstalking² - Təcavüz kimi bu rəqəmsal təhdid də cinayətkarın qurbanla əlaqə qurmaq üçün davamlı sayfər göstərməsi əhatə edir. Lakin təcavüzdən çox fərqlidir. Çünki onlayn təhdiddən sonra onlayn görüşə məcbur edilməsi kimi, zərərli hallara səbəb ola bilər.

Swatting³ - Kiminsə bir ünvanda baş verən təhlükəli hadisələrlə bağlı təcili yardım xidmətlərinə zəng etməsidir. Swatting onlayn oyun şəbəkələrində daha çox yayılmışdır.

Saxta profilər – Saxta sosial media hesabları bir şəxsin və ya brendin nüfuzuna xələl gətirmək məqsədi ilə yaradıla bilər. Qurbanın ictimaiyyətə açıq şəkillərini əldə etmək və hesabın mümkün qədər orijinal görünməsinə təminat etmək əsaslıqla reallaşdırılır.

İnternet asılılığı - Bu problem internetin inkişafından sonra ortaya çıxıb. Bəzi insanlar virtual aləmə o qədər aludə olurlar ki, günün çox hissəsini - təxminən 16 saatla qəfərinə kompüter arxasında keçirir. Uşaq və yeniyetmələrin hər şeyi öyrənmək istəyi internetdə saatlarla vaxt sərfinə səbəb olur və getdikcə ondan asılı vəziyyətə düşürlər. Belə uşaqlar dərslərinə yaxşı hazırlaşa bilmir, yeməyini vaxtili-vaxtında yemir, real ünsiyyətdən daha çox virtual təmas üstünlük verir, sosiallaşmağı bacarmır, bir sözlə, cəmiyyətdən uzaq qaçırlar. Onların sağlamlığı ilə bağlı problemlər yaranır (gözləri zəifləyir, fiziki görünməyi dəyişir və s.). İnternetdən asılılığın ən təhlükəli cəhətlərindən biri, belə uşaqların cinayətkarların hədəfinə çevrilməsidir.

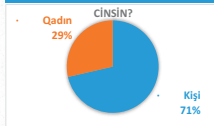
Marc oyunları - Uşaqların internetdə saatlarla vaxt keçirməsinə səbəb olan məqamlardan biridir. Adı oyun saytlarında iştirakçıların oyununu pulları ilə udmasına və uduzmasına yol verilir. Pullu oyunlar olan saytlarda isə haqiqi pullar vasitəsilə oynanılan oyunlar yerləşdirilir.

² Fərdi, qrup və ya təşkilatı təqib etmək və ya təqib üçün internetdən, yəni digər elektron vasitələrdən istifadə etməkdir. **Ədəbiyyat sığahı-31**

³ Təcili yardım xidmətinə (təcili yardım dispetçerini) aldatmaq kimi vasitələrlə başqa bir şəxsin ünvanına polis və ya fəvqaladə qüvvələrə zərər vermək üçün aldatmaq cinayəti təqib təhlükəsidir. **Ədəbiyyat sığahı-5**

Sorğunun nəticələrinin statistik və analitik təhlili

1.1.Cins (respondentin cinsi)

Bölgələrin sosial-iqtisadi vəziyyəti, adət-ənənələr və internet alçatıcılığı kimi indikatorlara əsasən qadın cinsinə məxsus olanların sorğu prosesindən iştirak etmək istəyi daha aşağı olmuşdur. Sorğuda iştirak könüllük əsasında aparılmış və respondentlərin anket formasında qeyd olunmuş suallarla tanışlığı zamanı, qadın cinsinə məxsus olanların çoxluğunun iştirak etməsinə səbəb olmuşdur. Ümumilikdə respondentlər 71%-i kişi və 29%-i qadın cinsinə məxsus olmaqla 2028 nəfər təşkil etmişdir.

1.2.Yaş (respondentlərin yaşı)

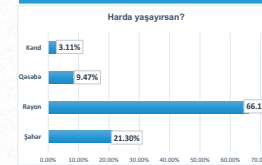

Sorğuda iştirak edən respondentlərin yaş qrupu 18 yaşadək uşaqlardır. Diaqramdan görünür ki, sorğuda 59%-lə 16-18 yaş aralığında olan gənclər üstünlük təşkil

edir. Yaşa görə internet təhlükəsizliyi müəmmadi standartlar əsasında dəyişir. Qeyd etmək istərdik ki, respondentlərdən 6-12 yaş aralığında olanların sayı 133, 12-16 yaş aralığında 697, 16-18 yaş aralığında olanların sayı isə 1198 nəfərdir.

Yaşayış yerinin haradır?

1.3.Regional bölgələrin təsnifatı

Sorğu Bakı, Ağdam, Gəyğöl, Daşkəsən, Bərdə, Naxçıvan, Qazax, Salyan, Gəncə, Lənkəran, Qəbələ şəhər və rayonlarında yaşayan respondentlərin iştirakı ilə reallaşdırılıb. Sorğunun respublikamızın müxtəlif bölgələrində keçirilməsi mövzu ilə bağlı olaraq dəqiq indikatorların (Uşaqların internetdən istifadəsi, valideyn vasitəçiliyinin ölçülməsi, uşaqların həyat məmnuniyyətinin rəq-ressiya təhlili, rəqəmsal bacarıqlar, risk və zərər, internetdən istifadə edilən yerlər) və təsir mexanizmlərinin araşdırılmasına dəstək göstərir.

1.4. İnternet istifadəsində vaxt aralıqları.

Ümumiyyətlə, İnternetdən istifadə müddəti asılılıq, zorakılıq və kiber təhlükələrin təsirinə məruz qalmaqda mühüm risk amilidir. Uşaqların həmin vaxt aralığının düzgün və keyfiyyətli tərtibi İnternetdə təhlükəsiz mühitə şərait yaradır. Diaqramdan da göründüyü kimi, İnternetdə keçirilən vaxt aralığının gündəlik fonunda 74.75% (1516 nəfər) olmaqla əksər uşaqlarda İnternet təhlükəsizliyin təminatı üçün çox vacibdir. Həftədəlik istifadə 414 nəfər olmaqla (20.41%) və aylıq istifadəsi sayı daha az - 98 nəfər (4.83%) təşkil etmişdir.

1.5. İnternetdə keçirilən zaman

Uşaqların İnternetdən istifadəsi, həyat məmnuniyyəti və valideynlərin vəsitəçiliyi.

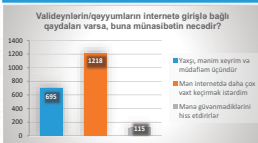
(<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.698176>) Uşaqların Onlayn Data Setinin Təhlili) adı tədqiqatda İnternetdə keçirdikləri vaxtın onların yaşı, cinsi, sosial-iqtisadi statusu

1.7. Valideynin İnternet istifadəsi ilə bağlı qaydalar

Dünyadakı təhlillər göstərir ki, valideynlər övladlarının müstəqillik və məxliyyə ehtiyacının artması səbəbindən onların İnternetdəki fəaliyyətlərini, xüsusən də yeniyetmələr haqqında yaxşı məlumatlı deyillər. İnternet fəaliyyətinə nəzarət etmək əvəzinə uşaqları və ya yeniyetmələri İnternetlə bağlı kömək istəyən çoxsaylı valideynlərin olduğunu göstərən bir sıra müşahidə və tədqiqatlar mövcuddur. Sorğumuzda respondentlərin 67%-inin (1352 nəfər) "xeyr" cavabını seçməsi, valideynlərin rəqəmsal media savadlılığının artırılması istiqamətində fəaliyyətə ehtiyacı olduğunu göstərir.

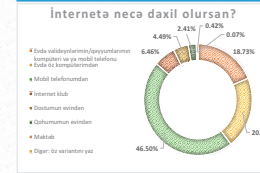
1.8. Uşaqların İnternet məhdudyyətlərinə münasibəti

Uşaqların İnternetdən istifadəsinə məhdudyyətlərin qoyulmasına gəlincə, sorğuda iştirak edən respondentlərin 34%-i (695 nəfər) ailələrdə valideynlərin bələ bir addım

(SES), emosional problemləri, ölkə və ali məktəblərini nəzərə alaraq həyatdan məmnunluq hissi ilə bərabər əlaqəli olduğu sübuta yetirilmişdir. Apardığımız sorğunun nəticələrinə əsasən, İnternetdə keçirilən müddətlər 1 saatdan az 9.02%, 1-3 saat 20.76%, 3-5 saat 31.31%, 5 saatdan çox 35.01% və daimi İnternet olmayanlar isə 3.90% təşkil etmişdir.

1.6. İnternet mühitinə daxil olma forması

Texnologiyaların sosial həyatın mərkəzinə çevilməsi prosesi COVID-19 böhranı zamanı və son vaxtlarda özünü ən yaxşı şəkildə təsdiqləmişdir. Xüsusən qapalı mühitlərdə İnternetdən istifadə ölkəmizdə də geniş yayılıb. Sorğuda respondentlərin 763 nəfəri İnternet mühitinə evdə valideynlərinin/qayğıçılarının kompüterini və ya mobil tele-fonu, 852 nəfər öz kompüterini, 1894 nəfər mobil telefon, 263 nəfər İnternet klubları, 183 nəfər dostların evi, 98 nəfər qohumun evi, 17 nəfər məktəb və 3 nəfər digər vasitələrlə daxil olduqlarını bildirmişdir.

aldıqlarını bildirmişdir. Əslində, bu, məyus edici statistik göstərici kimi də qiymətləndirilə bilər və təhlil, bələ valideynlərin narahat olmadıqlarını və böyük bir risk gəldiklərini göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İnternet texnologiyalarının inkişafı və verdiyi imkanlara görə (bilik, bacarıq, ünsiyyət, virtual realiti) respondentlərin arasında 60% (1218 nəfər) daha çox vaxt keçirmək istədiklərini, 6% (115 nəfər) onlara etibar olmadığını qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə, valideyn-övlad münasibətində güvənəmə və azad düşüncəyə hörmət uşaqların qarşılaşdıqları risk və təhlükələrdən xəbərdarlıqla düzünməsinə kömək edir.

Araşdırmalar göstərir ki, valideyn güvənsizliyi uşaqları deepweb⁴, darkweb⁵ və digər zərərli kontentlər (lacavüz, bulınc, qumar, şantaj, şəxsi həyat paylaşımları və s.) qarşısında aciz qoyur və çox vaxt valideynlər problem yaranıqdan sonra xəbərdar olurlar.

1.9. İnternet mühitinin müzakirəsi

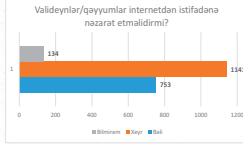

İnternetin təhlükələri texnoloji inkişafıla birlikdə daha da güclənir. Çünki valideynlərin və ya müəllimlərin yad insanlarla danışımağın və ya görüşməyə razılıq (oflayn görüş) təhlükələri barədə xəbərdarlıqların uşaqların İnternetdə bəqalarını ilə görüşməsinin qarşısını aldığı beynəlxalq tədqiqatlarda özünü göstərmişdir. (<https://aifs.gov.au/resources/policy-and-practice-papers/child-abuse-and-internet>) Uşaqların potensial riskləri və özlərini narahat hiss etdikdə görəcəkləri tədbirlər ilk öncə İnternet mühitinin uşaqlarla müzakirə və güvən fonunda aparılmalıdır.

⁴ Məzmunu standart veb saytı müəhərrikləri tərəfindən indeksləşdirilməyən (məzmunu bəhrələnməyən) İnternet sahəsi. **Əbədiyyət sahəsi: 21**
⁵ Qaranlıq İnternet sahəsi (pajet kompüter qabulları istifadəsini yerli kimi pasivləşdirən məzmunla təqdim edilən) İnternet sahəsi. **Əbədiyyət sahəsi: 18**

Respondentlərin 67,01%-i heç vaxt, 21,15%-i nadir hallarda, 10,80%-i bəzən və 1,04% isə hər zaman valideynlərlə müzakirə apardıqlarını qeyd etmişdir. Göründüyü kimi, valideynlərin rəqəmsal media sahəsində maarifləndirilməsinə və valideynlə uşaq arasında rəqəmsal müzakirəyə ehtiyac vardır.

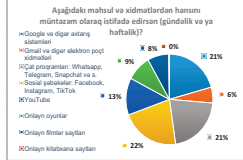
1.10. Valideyn nəzarətinə münasibət

Valideynlərin rəqəmsal mühitdə iştiraklığına və nəzarətinə respondentlərin 56%-i "xeyr", 37%-i "bəli" və 7%-i isə "bilmirəm" cavabını qeyd etmişdir. Demək olar, valideynlərin rəqəmsal savadlılığının inkişafı uşaqların düzün texnoloji vasitələrdən istifadəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, uşaqlar daha tez və cəld formada texnologiyalardan xəbərdar olurlar və qavrayırlar.

Buna görə də açıq resurslardan və sosial şəbəkələrdən uşaqların qorunması istiqamətində valideynlərin məlumatlandırılmasına birbaşa ehtiyac var. Bu işlər əlaqədar təşkilatların koordinasiya fəaliyyəti ilə (tədbirlər, konfranslar, çap və elektron materiallar, maarifləndirici rolliklər və s.) həl oluna bilər.

1.12. İnternet alətlərindən istifadə

Rəqəmsal mühitə girişlər əsasən mobil telefonlar, kompüterlər və planşetlər kimi rəqəmsal cihazlar üzərindən reallaşır. Bu cihazlardan istifadə edərək kiber zorakılıqlar və təhdidlər, proqramlar, sosial media platformaları, forumlar və ya oyunlar vasitəsilə baş verir. Həmin platformalar arasındakı əlaqə (şəbəkə) uşaqlara məzmunu baxmaq, iştirak etmək və ya paylaşmaq imkanı yaradır. Nəhayət, burada ən böyük təhdidlərdən biri kiber zorakılığa tez-tez başqaşı haqqında məni, zərərli, yalan və ya mənasız məzmun göndərmək, yerləşdirmək və ya paylaşmaq daxildir.

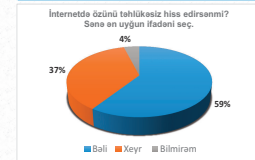
Bəzən başqaşı haqqında xəcalət və ya təhqirə səbəb olan şəxsi məlumatların paylaşılması ağır nəticələrə gətirib çıxarır. Belə problemləri nəzərə alaraq, internetin hansı alətlərdən istifadəsinin statistik təhliləsinə əsasən müəyyən təhlükəsizlik strategiyası hazırlamaq olar. Oraxından görüldüyü kimi ən yüksək göstəricilər sosial şəbəkələr, çat proqramları, google və digər axtarış sistemləridir. Dünyanın hər yerindən azyaşlılar virtual mühitdə özünü göstərən birini kimi göstərərək, saxta hesablar açıq (yaş gizlədilməsi) və adlar (nickname) saxlayırlar. Bu, əslində çox təhlükəlidir və məsələyə birbaşa valideynlərin (güvən və rəqəmsal savadlılığı) nəzarət etməsi daha doğrudur. Onlayn kitabxanalar resurslarından istifadənin azlığı bu sahədə yeni resursların (məsələn: oyunlar, videolar) yaradılması və ya mövcud resursların marketing təbliğatının aparılmasının mühümlü müəyyənləşdirilməlidir.

1.11. İnternet haqqında fikirlər

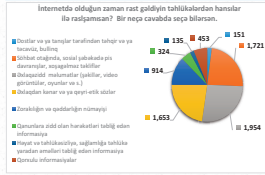
Əksər onlayn xidmətlər uşaqlara ensiklopediyalar, cari hadisələrin işıqlandırılması, kitabxanalar və digər maraqlı materiallara giriş kimi resurslar verir. Həmçinin Facebook, Twitter, Snapchat, TikTok və s. kimi sosial media platformalarında oyun oynamaq və dostları ilə ünsiyyət qura bilərlər. Bu, əslində ciddi problemlərdir. Çünki ən yaxşı hesablamalara görə, hazırda dünyada hər üç uşaqdan biri internetdən istifadə edir (<https://www.unicef-irc.org/growing-up-connected>) Uşaqların internetdən istifadəsinə, nə öyrəndiyini və onun təqdim etdiyi imkanları və riskləri öyrənmək üçün ilk öncə istifadə istiqamətini araşdırmaq vacibdir. Buna görə də aparılmış təhlilə respondentlərin daha çoxunu internetdən dostlarına ünsiyyət, əyləncə-oyun və dərslər üçün bəhrələndiyi ortaya çıxmışdır. İnternetiz qala bitmələrin sayı çox azdır. Məni təsirsiz maruz qalmaqdan qorunmaq üçün isə internet asılılığı və təhlükəsizlik məsələsinin vacibliyini bir daha bürüzdür.

1.13. İnternetin təhlükəsizliyi

İnternetdə təhlükəsiz qalmaq internetdən istifadə edən gənclər üçün vacib məsələdir və kiber zorakılıq bütün dünyada getdikcə daha ciddi problemlərə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, texnologiya böyüklər və uşaqlar arasında mühüm fikir əlaqəsinə pozaraq mənəvi-psixoloji inkişafı təhdid edir və bir çox azyaşlıları cəmiyyətin müxtəlif zərərli təsirinə maruz qoyur. Smartfonların və sosial medianın yaranması o deməkdir ki, zaman uşaqlarla danışıqlar aparılması üçün gəldikcə daha mürəkkəb mühit formalaşdırır. Rəqəmsal dünya nesillər arasında əlaqə vaxtını azaldır və potensial zərərli nəticələrə olan bir prosesə səbəb ola bilər. Respondentlərin 59%-i (1204 nəfər) internetdə özünü təhlükəsiz hiss etdiyini, 37% (741 nəfər) hiss etmədiyini və 4% (83 nəfər) bu barədə bilmədiyini qeyd etmişdir. Təhlükəsiz hiss etməyənlər arasında ən çox rast gəlinən hallar şəxsi məlumatların öyrənilməsi və ya şəxsiyyətin öyrənilməsi ilə bağlı narahatlıqlardır. Amma nəticədə əslində olmayaraq, xüsusi vasitələrlə (filtr proqramı, "safesearch" tətbiqləri) internet təhlükəsizliyi təmin edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanında internet resurslarına giriş çox sərbəstdir və zərərli kontentlərin rastlaşma faizi yüksəkdir. Müvafiq şəkildə internet təhlükəsizliyini təmin edən filtr kateqoriyasının şübhəsi və xüsusi proqramların yaradılaraq internet çıxışı təmin edən provayderlərə tələməli vacib addımdır. Əlavə olaraq, internet resursları (domen adları xidmətləri - DNS) və proqramların təhlükəsizlik standartlarından istifadə (SafeKld) bu istiqamətdə dəstək ola bilər.

1.14. İnternet mühitindəki təhlükələr

İnterneta istifadə uşaqların uyğun olmayan məzmunlar, kiber zoraklıq və Virtual təcavüzlərlə əlaqə kimi risklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Azyaşlıların qarşılıqlı əlaqədə olduğu sosial media platformaları və veb-saytlardan istifadə edən virtual təcavüzlərlə yeni dost tapmaq üçün özlərinə uşaq və ya yeniyetmə görünüşü verirlər. Onlar uşağı ürəyin və telefon nömrəsi kimi şəxsi məlumatlarını mübadiləyə sövq edə bilər və ya zəng vuranın nömrəsi vasitəsilə telefon nömrəsini görürək, onlara zəng etməyə təyiq edə bilərlər. Valideynlər övladlarını onlayn görüb, kiminlə görüşüyü və özləri haqqında nə paylaşırdığından xəbərdar olmalıdırlar. Lakin xüsusi standartlar əsasında (məsələn: (COPPA)) 13 yaşından kiçik uşaqlar onlayn qorumağa kömək edən vasitələrin müvafiq qurumlar tərəfindən istifadəsi mühüm addım ola bilər. Bu standartlar valideynin xəbəri olmadan və ilk növbədə onunla razılaşmadan uşağın şəxsi məlumatının ödənilməsinə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Risk təhlükəli edən məlumatları bloklaşdırmaqdan daha vacib uşaqlara təhlükəsiz və məsuliyyətli onlayn davranışı öyrətmək və onların interneta istifadəsinə diqqət yetirməkdir. Respondentlərin ən çox maruz qaldığı təhlükələr əlaqə zidd məlumatlar (şəkillər, video görüntülər, oyunlar və s.), söhbət otağında, sosial şəbəkədə pis davranışlar, xoşagəlməz təkliflər, əlaqədən kənar və ya qeyri-etik sözlərdir. Qanunlara zidd hərəkətləri, həyat və təhlükəsizliyə, sağlamlığa təhlükə yaradan əməlləri təbliğ edən informasiyalara mübarizə sahəsində müvafiq işlər aparılmalıdır.

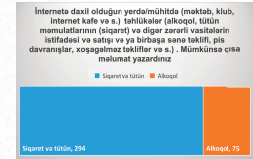
¹ Uşaqların Onlayn Məxfiliyinin Qorunması Aktı-Ödəbiyyat siyahısı-6

1.16. Risk və təhlükələr qarşısında reaksiya

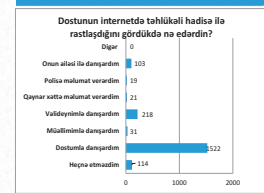
İnternet uşaqların öyrənməsi və inkişafı üçün ola imkanlar yaradır. Buna baxmayaraq, tənzimlənməmiş və nəzarət edilmədən internetin istifadəsi çox təhlükəlidir. Belə hallar isə uşaqların potensial istismar riski ilə üz-üzə qoyur. Bu araşdırma uşaqların internetlə bağlı təhlükələr, idarəetmə strategiyaları və onları dərk etməsi haqqında anlayışın təhlili üçün aparılmışdır. Təhlükələrlə üzləşdikdə respondentlərdən 72%-i (1741 nəfər) dostuna, 23% (465 nəfər) valideyninə, 2.1% (43 nəfər) polisa, 1.7% (35 nəfər) müəllimə, 0.7% (14 nəfər) uşaq qaynar xətinə müraciət müəyyən-keçmişdir. Bu sahədə də valideynin məarifləndirilməsi, təhsil müəssisələrində müəllimlərin uşaqlarla əlaqəsi zamanı rəqəmsal media ilə bağlı tədbirlər, oyunların, yarışların keçirilməsi və mətəmədi olaraq psixoloq-pedaqoqla birlikdə ən azı 1 ildən bir uşaqların rəqəmsal medianın müxtəlif təhlükələri mövzusunda aylıq statistik və analitik təhlilin aparılaraq nəticələrin dövlət qurumları ilə müzakirəsinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

1.15. İnternetə çıxışı olan yerlərdə rastlaşılan zərərli məqamlar və təhlükələr

İnternet istifadəsi və internetə çıxış yerləri haqqında verilən suallar bir qədər fərqlənsə də, biz hər iki mövzunu müxtəlif suallar fonunda ekvivalent olaraq araşdırmışdıq. Əsasən tədqiqat işləmələri onlayn oyunlar oynayanların və onlayn söhbət programlarından istifadə edənlərin zərərli vərdətlərə maruz qalmaq riskini ortaya çıxarmışdıq. Belə ki, dünya üzrə tədqiqatlar siqaret, alkoqol, digər bəhşedici maddələr və s. fiziki vərdətlərlə ən çox onlayn oyunlar və söhbətlər zamanı internet kafelərində və pulsuz wifi məkanlarında üzləşməsinə sübuta yetirmişdir. Bizim apardığımız sorğuda respondentlərin 294-nün siqaret və tütün, 75 nəfərin isə alkoqol qeyd etməsi bu məsələ ilə mübarizənin vacibliyini müəyyən edir və ön plana çəkir. (İnternet zonalı yerlərdə uşaqların girişi üçün yaş və valideyn razılığı bölməsinin olması və ondan sonra girişin təmin edilməsi). Zərərli vasitələrin istifadə edildiyi məkanlarda uşaqların girişinin qadağanı haqqında ləvhələrin və qanunvericilik tələblərinin yazılmasının məcburiyyəti. Bundan sonra (xüsusi ləvhələrin şəkillərini çəkilməsi və elektron xidmətlər sistemində daxil edilməsi) obyektiv fəaliyyətinə icazə verilməsinin qanunvericiliklə nəzərdə tutulması tələb olunur. Uşaqların girişinin icazəli yerlərdə valideynlərin açıq IP təhlükəsizlik kamera sistemi vasitəsilə 24/7 müddətində izlənməsinin mümkünlüyü.)

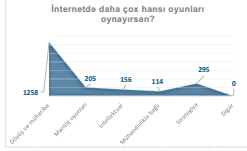
1.17. Fərdin internet mühitində digərlərinin üzəldiyi təhlükələrə reaksiyası

Kiber zorakılığa maruz qalmaq uşaqların çarəsiz vəziyyətə salır, lakin bu zaman rəqəmsal savadla malik həmyaşdılarının yanında olması və ətrafın verdiyi dəstək mühüm amildir. Çünki uşaqlar çox vaxt öz dostları və tanışları ilə ünsiyyət qurmağı (onlayn və ya oflayn) sevirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq uşaqların rəqəmsal mühitdə dostlarının və ya tanışlarının üzəldiyi təhlükələr zamanı reaksiyalarını öyrəndik. Nəticələrə əsasən, 75%-in (1522 nəfər) dostu ilə müzakirə apardığı müəyyən edilmişdir. Valideynlərin uşaqların dost seçməndə iştirakı və virtual dünyadakı dostlarının araşdırılmasının gələcək inkişaf və ya təhlükələrə reaksiyasında birbaşa təsiri mövcuddur. Respondentlərin 11%-i (218 nəfər) valideynə, 6% (114 nəfər) "heç nə etməyəcəyimi", 5% (103 nəfər) dostunun ailəsi ilə danışmağı, 2% (31 nəfər) müəllimə, 1% (21 nəfər) qaynar xəttə zəng etməyi, 1% (19 nəfər) polisa məlumat verməyi seçmişdir. Qaynar xəttin təbliği üçün xüsusi təhsil müəssisələrində, kurslarda, internetə çıxışı olan ümumi yerlərdə xüsusi ləvhələrin (kağız və ya elektron) mövcudluğu vacibdir.

1.18. İnternetdə istifadə olunan oyunların statistik təhlili

Hazırda ölkəmizdə çox yerdə interneta girişin rahatlığını nəzərə alsaq, fiziki və psixoloji sağlamlığa təsir göstərən onlayn müdaxilələrin (xüsusən oyunların) inkişafı böyük auditoriyaya çatmaq potensialına malikdir. Apardığımız sorğuda respondentlərin 62%-i (1258 nəfər) döyüş və müharibə oyunları, 15% (295 nəfər) strategiya, 10% (205 nəfər) məniq oyunları, 8% (156 nəfər) intellektual oyunları, 6% (114 nəfər) mühəndisliklə bağlı oyunlardan istifadə etdiyini qeyd edib. Nəticəyə əsasən, oyun sektorunun inkişafının vacibliyini bildirmək istədik. Çünki xarici ölkələrdə yaranmış və çox vaxt zərər vurmaq məqsədi daşıyan oyunların yayılması xeyli təhlükəlidir. Bunlarla mübarizədə intellektuallığa və təhsilə yardımçı ola biləcək oyunların yaradılmasına dəstək verilməsi, zərərli oyunların siyahısının dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birlikdə mütəxəssislərin iştirakı ilə hazırlanması çox vacibdir. Bu siyahılar internet provayderlərinə, beynəlxalq açıq internet tənzimləməsi təşkilatlarına və özəl təşkilatlara təqdim edilərək, problemin həllində mühüm addım olar. (Məsələn: PointBlank, MonkeyDo, Fire Fairy, Blue Whale, Cheking Game, Marlam's Game, Tide Pod Challenge, Five finger filet, Gallon challenge, The Cutting Challenge, The Salt and Ice Challenge, Charlie Charlie trendləri və oyunları)

1.20. "İnterneti necə təhlükəsiz etmək olar?" sualı uşaqların gözü ilə

Bu gün uşaqlar texnologiya ilə böyüdürlər və valideynlərin əsas problemi interneta girişlərinə məhdudlaşdırmaq və nəzarət etmək üçün ən yaxşı yolları tapmaqdır. İnternetdə çoxlu məlumatın mövcudluğu, uşaqların biliklərinin azlığından istifadə etməyə çalışın zərərli istifadəçilərin əsas hədəfinə çevrilmək təhlükəsini yaradır. Onlayn fəaliyyətlərlə üzlaşmaq, həddən artırıq şəxsi məlumatların paylaşılması, kibber zorakılığa və ya virtual təcavüz-çillərlə qarşılaşmaq kimi, internetdə üzlaşın ən böyük riskləri səbəb olur. Respondentlərin 82%-i (1654 nəfər) valideyn nəzarətinin daha da gücləndirilməsini, 14% (288 nəfər) istifadə ilə bağlı məhdudlaşdırmanın tətbiqini, 4% (86 nəfər) isə təhlükəsizlik programının yaradılmasının vacibliyini qeyd edib.

1.21. Sosial şəbəkələrdə əlaqədə olan sayının istifadəçilərin

Sosial şəbəkələrdə uşaqlar həmçinin kibertəqib, fiziki təqib və şəxsi məlumatların oğurlanması təhlükələri ilə üzlaşırlər. Bu hal ən çox internet dostlarına güvənməsi

1.19. İnternet istifadəsinin istiqamətləri

Uşaqlar yüzrlərle internet sayına və mobil tətbiqlərə asanlıqla daxil olmağı bacarırlar. Onlar sayızsız-hesabsız video oyunlar və programlar almaq və ya yükləmək imkanına malikdirlər. Bir çox cihazlarda canlı yayımlar edə və sosial şəbəkələrdə videolara baxa bilirlər. Eləcə də sosial media platformalarından bəhrələnməklə dostları və yad adamlarla onlayn sosial əlaqə qurmaqları mümkündür. Rəqəmsal mühitdə məlumatların bəzilərini yaş və yetkinlik səviyyəsindən asılı olaraq, uşaqlarımız üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər. Bəzi valideynlər çıxış yolu kimi hərdən uşaqların mobil cihazlarını yoxlamağı seçirlər. Digərləri istifadə etdikləri bütün onlayn cihazlarda (smartfonlar, planşetlər və kompüterlər) IOS, Android və desktop profillərini quraraq, uşaqların internet istifadəsini filtrləyirlər. Bu, valideynlərə uşaqların yükləyib oynaya biləcəyi programları və oyunları, həmçinin ziyarət edə biləcəyi veb-saytları məhdudlaşdırmaq imkan verə bilər. Valideynlər də internetdən istifadə üçün vaxt məhdudiyatlarını tətbiq edirlər. Sosial şəbəkələr adətən uşaqların öz profillərini yaratmaqları üçün ən azı 13 yaş həddini tələb edir. Uşağın sosial şəbəkələrdə fəaliyyətini izləmək üçün valideynlər öz hesablarını yarada və övladının səhifələrini və fəaliyyətini özəri yoxlaya bilərlər. Təəssüfərlə olsun ki, rəqəmsal məarifləndirmənin zəif olması valideynləri bu alətlərdən istifadə mövzusunda xəbərsiz qoyur. Sorğunun əsas məqsədi ən çox media kontentlərinin izlənilmə statistikasını araşdırmaqdır.

ve ya onlayn dünyada mövcud təhlükələrdən xəbərdar olmaması səbəbindən baş verir. Bəzi valideynlər hesab edirlər ki, bu onlayn təhlükələrin ən asan və effektiv həlli uşaqların internetdən istifadəsini qadağan etmək və ya filtrləyərdir. Əslində, bu metod ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlar arasında ilk öncə rəqəmsal media savadlılığı təmin edilməlidir. Bununla bəla, ekspertlər iddia edirlər ki, azyaşlıların internetin faydaları xidmətlərindən, o cümlədən sosial şəbəkə saytlarından istifadə etməməsi xeyirdən çox, zərər verir. Respondentlərin 48%-i (983 nəfər) 1-5 arası, 35% (714 nəfər) 5-10 arası, 3% (51 nəfər) 10-20 arası, 2% (41 nəfər) 20-50 arası, 2% (35 nəfər) 50-100 arası, 1% 100 və daha çox və 1% (17nəfər) sosial şəbəkədən istifadə etmədiyini qeyd etmişdir.

1.22. Şəxsi məlumatların paylaşılması

Şəxsi məlumat uşaqların şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilə bilən hər hansı məlumatdır. Bura onların adı və poçt ünvanı, doğum tarixi və ya yaşadıqları yer kimi açıq informasiyalar daxildir. Həmçinin əlaqi və dostlarının kim olduğu, məktəbə gəldikləri yer və ya onların necə görünüşünü göstərən fotosəkil və ya video, onlayn platformalardakı istifadə adı və şifrəsi də bu kateqoriyaya aiddir. Respondentlərin 47%-i (952 nəfər) ad, 27% (553 nəfər) yaş, 10% (210 nəfər) mobil nömrə, 7% (145 nəfər) "demək istəmirəm", 4% (78 nəfər) heç biri, 2% (45 nəfər) fotosunu, 1% olmaqla isə yaşadığı ünvan və ev nömrəsini, 4 nəfər isə məktəbə gediş-gəliş vaxtlarını bölüşdüyünü qeyd etmişdir. Göründüyü kimi, ad (nickname və ya real) və yaş məlumatlarının, mobil nömrələrin paylaşılması, rəqəmsal ünsiyyət zamanı təhlükəsizlik standartlarının təhlükəli və valideyn iştiraklığına ehtiyac olduğu müəyyən edilmişdir.

1.23. Onlayn tanışlığın fiziki tanışlığa translyasiyası

Onlayn tanışlıq təkə tanışlıq programlarından istifadə deyil, həm də sosial mediada və şəxsi mesajlaşma vasitələri münasibətlərinin qurulmasıdır. Bu gün uşaqların eksperimental texnologiyadan xəbərdar olsalar da, texniki cəhətdən təhlükəsiz mühitdə deyillər. Nəzərə almaq vacibdir ki, gənclər ən son təbiiqləri asanlıqla idarə edə bilsələr də, onlayn münasibətlərinin qurulması və idarəçiliyindən irəliləyən problemləri həll etmək üçün təcrübəyə və biliyə malik olmur. Xüsusi təhsil ehtiyacları və əlilliyi olan uşaqlar və gənclər onlayn əlaqələr qurarkən təhlükələri anlamaq üçün daha çox risk altındadırlar. Təəssüf ki, kiber cinayətkarlar müntəzəm olaraq yeniyetmələrin güvən-diyi internet mühitindən faydalanırlar. ("tinder" kimi programlar yetkinlik yaşına çatmayanların saylarına daxil olmasına icazə verir). "İnternetdə tanış olduğu insanlarla görüşmək" sualına respondentlərin 53%-i (1064 nəfər) "bəli", 27%-i (549 nəfər) "xeyr" və 20%-i (415 nəfər) "tanımadıqlarımla dost olmuram" cavabını vermişdir.

1.26. İnternetin zərərli uşaqların gözü ilə

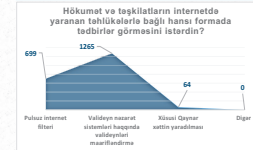
İnternet böyük və uşaqlar üçün dostlar, ailə və yeni insanlarla əlaqə yaratmaqdan ötrü mühüm alətdir. Gəldikcə daha çox uşaq və gənclər başqaları ilə söhbət etmək və məzmun paylaşmaq üçün sosial media, oyun və canlı yayım programlarından istifadə edirlər. Ancaq insanlarla onlayn əlaqə qurmaq və paylaşmaq da risklərlə nəticələnə bilər. Eləcə də internetin müsbət təsirləri ilə yanaşı, uşaqlarda psixoloji və tibbi problemlərə səbəb olması da bir sıra tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Məsələn; bu, uşağın təhqirə, fiziki, psixoloji və cinsi zorakılığa, ithara və ya gəntaj edilməsinə səbəb ola bilər. Eləcə də kiber cinayətkarlar tərəfindən də təzyiqa maruz qala bilərlər. Respondentlərin iştirakına əsasən demək olar ki, bir sıra problemlərin yaranması, yuxu rejiminin pozulması və xəstəliklərin yaranması, virtual əsəliq, canlı ünsiyyətdən imtina kimi hallar daha çox baş verir. Virtual təcavüzə maruz qalmanın da olması bu sahədə ciddi işlərin aparılmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Təhsil mühitində uğursuzluq faktorının mövcudluğu təhsildə rəqəmsal mühitdən düzgün istifadə haqqında tədbirlərin keçirilməsini zəruri edir.

1.24. Uşaqların fikirlərinin qurumlar tərəfindən dinlənilməsi

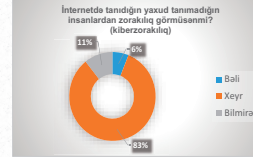
Bu sorğuda respondentlərin 67%-i (1353 nəfər) "bazan, amma düşünürəm ki, daha çox dinləyə bilərlər", 21% (419 nəfər) "xeyr", 9% (175 nəfər) "bəli" dinləyirlər və 4% (81 nəfər) isə "müraciət etməmiş, dinləyə bilərlər" cavabını qeyd etmişdir.

1.25. İnternet təhlükəsizliyinin formalaşdırılması uşaqların gözü ilə

Bu sorğuda respondentlərin 62%-i (1265 nəfər) valideyn nəzarət sistemləri haqqında valideyn məlumatlandırmasını, 34%-i (699 nəfər) pulsuz internet filtri və 3%-i (64 nəfər) xüsusi qaynar xəttin yaradılmasını vurğulamışdır.

1.27. İnternetdə tanıdığı, yaxud tanımadığını insanlardan zorakılıq görmüsənmi?

Kiber zorakılıq və ya onlayn zorakılığın kökləri adi zorakılıq hallarında olduğu kimi, insan psixologiyasının qarantılıq sahələrindəndir. Təcavüzkar qurbanı təhqir etməklə öz təsirini və ya gücünü yaymaq vasitəsi kimi seçir (xüsusilə o, açıq-aşkar zəifdirsə və cavab verə bilmərsə), bununla da sosial statusunu artırır. Çox vaxt kiber hücumçular uydurma adın arasında gizlənmək təhlükəsizliyini anonim şəkildə yayımlayırlar. Kiber zorakılıq tez-tez uşaq və yeniyetmələrin özünə hörmətini aşağı salaraq məktəbdə daha az maraq göstərməsinə səbəb olur və təhsil nailiyyətini aşağı salır. Kiber zorakılığa maruz qalan uşaqlar və yeniyetmələr dostluq qruplarında baş verən dəyişikliklərə çətinlik vəziyyətinə düşürlər. Nəticədə özlərini tək, tənha və təcrid olunduğu hiss edirlər. Kiber zorakılıq mənasız mesajlar göndərmək, sosial media platformalarında şayiələr yaymaq, onlayn oyunda kimiləşmə əlaqə qurmaq və ya bilərəkdən korartdırmaq yaxud digər insanlarla utancverici fotoşəkil paylaşmaqdır. Problemli vəziyyəti dərk edərək sorğuda bu mövzuda suallar tərtib edilmişdir. "İnternetdə tanıdığı, yaxud tanımadığını insanlardan zorakılıq görmüsənmi?" sualına respondentlərin 83%-i (1689 nəfər) "xeyr", 11%-i (216 nəfər) "bilmirəm" və 6%-i (123 nəfər) "bəli" cavabını vermişdir.

1.28. İnternetin uşağın həyatındakı yeri

Uşaqların həftədə orta hesabla 44,5 saatdan artıq vaxtını ekran qarşısında keçirməsi real dünya təcrübələrindən məhrumluqlarına səbəb olur. Narkomaniya və alkoqol asılılığı kimi internet də uşaqlara və yeniyetmələrə ağırlı hisslərdən və ya narahatlıq doğuran vəziyyətlərdən xilas olmaq üçün bir yol təklif edir. Onlar internetdə vaxt keçirmək və formalaşdırıldığı rahat onlayn virtual dünyaya qaçmaq üçün ailə və dostlarından uzaqlaşmaqdan ötrü lazım olan saatlarla yuxunu qurban verirlər. Zəif sosial və mübarizə bacarıqlarından əziyyət çəkənlərin virtual asılılıqla üzənmək riski daha yüksəkdir. Onlar özlərini tək və yad hiss etdikləri üçün, eləcə də yeni dostlar tapmaqda çətinlik çəkdikləri üçün, real həyatlarında əsik olan diqqət və qayğıni hiss etmək üçün onlayn söhbət otaqlarında "görünməz" yad insanlara müraciət edirlər. Bununla bağlı apardığımız sorğuda "internetin həyatınızda yeri" sualına respondentlərin 55%-i (1114 nəfər) "olmalıdır", 35% (705 nəfər) "mütləq olmalıdır" və 10% (209 nəfər) isə "olmasa da olar" cavabını vermişdir.

36

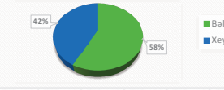
11 ölkədə tədqiqat aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, uşaqların onlayn platformadakı fəaliyyətləri, hətta bəzən eynilə kimi görünənlər də rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılması üçün çox vacibdir.

<https://www.unicefirc.org/publications/pdf/GKO%20LAYOUT%20MAIN%20REPO%20RT.pdf>. Düzdür, təsirin müsbət və ya mənfi fonda təcalisi isə rəqəmsal savadlılıq və düzgün təhlükəsizlik tədbirləri ilə düzülənə bənzərdir. 2028 respondent arasında apardığımız sorğuda da internetin uşaqların dərslərinə təsirinə 1683 nəfər (83 %) "bəl" və 345 nəfər (17%) "xeyr" cavabını vermişdir.

38

1.29. İnternetsiz mühtin uşaq gözümdə inkişası

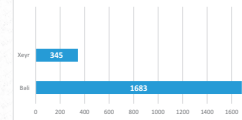
İnternetsiz həyatın dərindən, boş və sevincsiz olduğunu tez-tez hiss edirsiniz və ya əksinə?

Bu sorğuda respondentlərin 58%-i (1163 nəfər) "bəl" və 42% (845 nəfər) isə "xeyr" cavabını qeyd etdilər.

1.30. İnternetin uşaq, yeniyetmələrin təhsilinə təsiri

İnternetdə çox vaxt keçirmək dərslərinə təsir edir?

Uşaqların internetdən istifadəsinə qoyulan məhdudiyətlərin onların kritik öyrənmə və bacarıqların inkişaf imkanlarından yararlanmasına mane olması məsələsi UNICEF-in Tədqiqatlar Bürosu tərəfindən araşdırılıb. "Global Kids Online"-in araşdırmasına əsaslanan Avropa, Afrika, Cənub-Şərqi Asiya və Latin Amerikası üzrə

37

Beynəlxalq hüquqi aktlar və təcrübələr

1. İNTERNET MÜHTİNDƏ UŞAQLARIN QORUNMASINI TƏMİN EDƏN HÜQUQİ SƏNƏDLƏR

İnternetin həyatımıza daha da dərindən nüfuz etməsi səlahiyyətli şəxslərin diqqətini özünə çəkir. Deməli, virtual mühtilə tənzimləyəcək yeni qanunların yaradılmasına ehtiyac artır. Qeyd olunan tədbirlərlə yanaşı, uşaq psixologiyasına, sağlamlığına təsir göstərən zərərli kontentin qarşısının alınmasında qanunla tənzimlənmələr tələb edilir. Uşaqların mövcud təhlükələrdən qorunma probleminin hüquqi səviyyədə tənzimlənməsi üçün əksər dünya ölkələrində müəyyən normaliv sənədlərdən istifadə edilir. Uşaqlara qarşı zorakılığın, aqressiyanın, kiber cinayətlərin və s. qarşısının alınması və uşaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına dair dünya ölkələrinin qanunvericiliyində müxtəlif yanaşmalar tətbiq edilir. Onlardan bəziləri haqqında məlumat verək.

Avropa Şurasının "Uşaqların zərərli kontentdən qorunması" hesabətində uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş zərərli informasiyanın növləri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

Təbliğət xarakterli informasiya:

- Sağlamlığa zərərli informasiya və intihara cəlbətme;
- Spirtli içkilərə, tütün, narkotik və s. sövqetmə;
- Azartlı oyunlar;
- Cinsi istismar;
- Diləngçilik;
- İnsanlara və heyvanlara qarşı qəddarlıq;
- Ailəyə hörmətsizlik və qeyri-ənənəvi cinsi münasibətlərə sövqetmə;
- Qanun pozuntusuna və ya cinayətçilikə sövqetmə;

• Senzuradan kənar ifadələr:

- Söyüq;
- Jarqon;
- Təhqiramiz ifadələr.

Pornoqrafik informasiyalar:

Foto və təsvirlər şəklində cinsi münasibət.

39

Şiddət və qorxunu təbliğ edən məzmun:

- Şiddət;
- Qəddarlıq;
- Zorakılıq;
- Bəd xəbər və qəzalı hadisələrin şəkillərini verilməsi.

Uşağ haqqında fərdi məlumat:

- Uşağın kimliyi, yaşadığı məkan, təhsil aldığı məktəb və s. haqqında məlumatlar

Amerika Birləşmiş Ştatlarda 2000-ci ilin oktyabrında Konqres tərəfindən uşaqların İnternetdə yerləşdirilən cinsi istisnar və digər arzuolunmaz materiallardan qorunan "Uşaqların İnternetdə Mübarizə Qanunu" qəbul edilmişdir. Həmçinin "İnternetdə uşaqların məxfiliyinin qorunması haqqında" qanun qüvvədədir. Qanun Birləşmiş Ştalların qanunvericiliyinə əsasən, 13 yaşına çatmamış şəxslərin və ya təqəllatlarda olan şəxsi məlumatların toplanmasına aiddir. 27 iyul 2006-cı ildə ABŞ-da "Adəm Vəli Uşağ Mühafizəsi və Təhlükəsizliyi Aktı" qəbul olunmuşdur. Məqsəd uşaqların istisnar və zorakı cinayətlərdən qorunmaq, uşağ pornoqrafiyasının qarşısının alınmasını bütün səviyyələrdə həyata keçirərək, cinsi istisnarçılarının uşaqlara əylənlərini önəlməkə, İnternetdə təhlükəsizliyin təminatıdır. Qanunvericiliyə əsasən, son 5 ildə bu tip cinayətlərdə işlək olmuş şəxslərin barməq zəlli Milli Cinayətlərin məlumat bazasına daxil edilmişdir. 2016-cı ilin mayında Belarus Respublikasının "Uşağ hüquqları haqqında" Qanununda müvafiq dəyişikliklər edilmiş və 1 iyul 2017-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. 2. İyul 2016-cı il tarixdə "Uşaqların sağlamlığına və inkişafına zərər verən məlumatlardan qorunması haqqında" Qazaxıstan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. "Uşaqların sağlamlığına və inkişafına zərər verən məlumatlardan qorunması haqqında" Federal Qanun 01 sentyabr 2012-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Rusiya qanunvericiliyinə görə, uşaqların informasiya təhlükəsizliyi - İnternetdə yayılmış məlumatların sağlamlığı, fiziki, zehni inkişafı təsir edən və manevi cəhətdən zərər verən informasiyalar ilə əlaqəli risklərdən onları qorunmasıdır.

İnternet təhlükəsizliyinin təmini istiqamətində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri

ABŞ TƏCRÜBƏSİ

Hazırda iki əsas akt vasitəsilə yetkinlik yaşına çatmayan internet istifadəçiləri müəyyən səviyyədə qorunur. Bunlar COPPA və Kaliforniya İstehlakçı Məxfiliyi Aktıdır (CCPA). 2000-ci ilin aprel ayında Uşaqların Onlayn Məxfiliyinin Qorunması

40

ÇİN TƏCRÜBƏSİ

Çin Xalq Respublikasının (ÇXR və ya Çin) mərkəzi internet informasiya tənzimləyicisi kimi Çin Kibernetik İdarəsi uşaqların şəxsi məlumatlarının onlayn mühafizəsinə həyata keçirir. Çin ərazisində uşaqların şəxsi məlumatlarının toplanması, saxlanması, istifadəsi, ötürülməsi və açıqlanması üçün aşağıdakı tələblər müəyyən edilmişdir:

- Uşaqların şəxsi məlumatlarının toplanması, saxlanması, istifadəsi, ötürülməsi və açıqlanmasının məqsədləri, üsulları və əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi
- Saxlanma yeri, müddəti və razılaşdırılmış müddət başa çatdıqdan sonra məlumatın işlənməsi məqsədləri
- Uşaqların şəxsi məlumatlarının istifadəsinə, ötürülməsinə, açıqlanmasına və saxlanmasına icazə verməkdən imtinaın səbəbləri
- Şəbəkə operatoruna pozuntular barədə məlumat vermək və ya şikayət etmək vasitələrinin təbiiqi.

Qaydalara əsasən, şəbəkə operatorlarına toplama və istifadə məqsədlərinə nail olmaq üçün uşaqların şəxsi məlumatlarını zəruri müddətdən artıq saxlamağı qadağan edir və operatorlardan məlumatların təhlükəsizliyinin qorunmasını və ya digər üsullarla təminatı tələb edir. Qadağan olunmuş İnternet resurslarına çıxış xüsusi proqram təminatı ilə provayderlərə məcburi tənzimlənir. (Çin: Uşaqların Şəxsi Məlumatlarının Onlayn Mühafizəsi haqqında Əsasnamə)

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Uşağ məlumatlarının qorunması istiqamətində aydın və əhatəli internet təhlükəsizlik siyasətlərinin aparılması vacibdir və böylə imkan vermək olmaz. Çinin xüsusi tənzimləmələri, COPPA və hələ GDPR standartlarının əlavə tətbiq edilməsinə ehtiyac olsa da, müasir dünyada uşaqlar haqqında məlumatların toplanması və emalı ilə bağlı ən yaxşı metoddur.

Avstraliya, Kanada, Hindistan, Meksika və Argentina kimi ölkələrdə uşaqlar haqqında məlumatlara böyük səviyyədə yanaşılır və təhlükəsizlik risk altına düşür. Uşaqların məlumatlarının razılıq prosesinə daxil edilməsi məlumat məxfiliyinə hər zaman hörmət edilməsinin ayrılmaz hissəsi olsa da, onların zərərli məlumat emalı təcrübəsi və məzmunundan qorunmaq üçün valideyn nəzarəti çox vacibdir.

Məsələn, Böyük Britaniyada digər məlumatlar yanaşı, yaş 16-dən yuxarı olan veb-sayt istifadəçilərinin şəxsiyyətlərini təsdiqləmələri tələb edən onlayn təhlükəsizlik qanunu qəbul edilmişdir. Oxaş fəkirar ABŞ-da uşaqların onlayn təhlükəsizliyi aktı (KOSA) və Kanadanın Bill S-210 standartında öz əksini tapmışdır. Bəzi ölkələrdə uşaqların müdafiəsi üçün qabaqıyıcı tədbirlər artıq tətbiq edilir. Məsələn;

42

Aktı (COPPA) ABŞ-da qüvvəyə minmişdir. Bu, hədəflənmiş reklamın uşaqlara zərərli təsirlərini aradan qaldıraraq yeganə federal aktdır. İnternet resurslarının yetkinlik yaşına çatmayan istifadəçilərdən məlumatların toplanması üçün qanunvericilik "yoxlanılma razılığı" tələb edir. Bundan əlavə, COPPA rəqəmsal xidmət təminatçılarının və onlayn platformaların uşağın istifadəçi məlumatlarının necə və nə üçün toplandığını aşkar edilməsinə həyata keçirir.

2013-cü ildə qanuna "uşaqların şəxsi məlumatları" anlayışını genişləndirmək üçün kukli izləyiciləri, geolokasiya məlumatları və istənilən audio-vizual məlumatları qorunan informasiya kateqoriyasına daxil edilmişdir.

Kaliforniya İstehlakçı Məxfiliyi Aktı (CCPA) dövlət səviyyəsində məlumatların məxfiliyinə dair ilk və ən təsirli qanundur. O, COPPA-nın buraxıldığı boşluqları aradan qaldırır.

CCPA: Məlumat razılığının yaşını 13 yaşdan 16 yaşa qədər artırmışdır. 16 yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar şəxsi məlumatların açıq şəkildə açıqlanmış məqsədlər üçün toplanmasına icazə verməlidirlər, 13 yaşından kiçik uşaqlar üçün isə valideynlərinin razılığı tələb olunur.

Geolokasiya, IP ünvanları, alış-veriş və bəxş tarixçəsi və istehlakçı seçimlərinin daxil etmək üçün şəxsi məlumatları qorunan məxfi məlumat kateqoriyasına aiddir. Kaliforniya uşağ məlumatlarının məxfiliyini gücləndirmək üçün daha bir qanun layihəsi qəbul edilmişdir. 2024-cü il iyulun 1-də qüvvəyə minəcək Kaliforniya Yaşayış Düzəlişinin Kodifikasiyası (CAADCA) 18 yaşından kiçik uşaqların tərifini daha da genişləndirir. O, həmçinin internet resurslarını sənə intellektual vasitəsilə istifadəçinin uşağ olub-olmamasını və ya yaşını təxmin etməyə məcbur edir. Bundan əlavə, CAADCA-ya bu ölkədəki internet xidmətləri göstərən şirkətlərin qorunması məcburiyyətində qalması vacibdir.

BÖYÜK BRİTANIYA TƏCRÜBƏSİ

Böyük Britaniyada "GDPR" standartı 2018-ci ildən tətbiq edilərək uşağ istifadəçilərinə görə veb-sayt və tətbiqlərdə yaş uyğun dizaynı tələb etmişdir. Ölkədə valideyn himayəsində olan uşaqlar üçün provayderlər tərəfindən xüsusi filtrlənmiş internetin təqdimatı həyata keçirilir. Eləcə də, valideynlərin uşaqların internet tarixçəsinə baxış və silmək imkanları da təqdim edilir.

¹ Veb-sayt ziyarət edilən zaman kompüterdə və ya mobil cihazda saxlanan kiçik ölçülü məlumatlar. ² Ədəbiyyat əsərləri. ³ Ümumi Məlumatların Qorunması Qanunu (GDPR). ⁴ Rəqəmsal Əhatə Qanunlarının Şəxsi Məlumatların Qorunması Qanununa əsasən. ⁵ Ədəbiyyat əsərləri. ⁶ 41

41

Almaniyada pornoqrafiya saytlarına giriş zamanı ziyarətçilərin yaşı yoxlanılmır. (məsələn: Postİnternet xidməti və ya veb-kameralar/biometrik xüsusiyyətlər vasitəsilə identifikasiya tələb olunur). Yaponiyada isə "Tinder" adı sosial şəbəkə üçün istifadəçilərin yaşı sənədli sübut edən sənəd təqdim etməlidirlər. Əksər ölkələrdə uşaqların bədai reklamlarına xüsusi məhdudiyyətlər var. Yalnız Brazilyada isə bu, tamamilə qadağandır. Dünyada yalnız Fransada uşaqların internet istifadəsinə provayderlə valideynləri/qayyımları ilə birlikdə razılıq prosesinə daxil olması ilə internet təminatı edilir.

UŞAQLARIN İNTERNET TƏHLÜKƏSİZLİYİ SAHƏSİNİ TƏNZİMLƏYƏN MİLLİ QANUNVERİCİLİK

Ölkəmizdə informasiya təhlükəsizliyinin təminatı məqsədilə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və inkişaf istiqamətində bir sıra mühüm konseptual sənədlər, normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 02 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"da "Uşaqların qanunauzad və təhlükəli kontentdən qorunmasından ötrü "Təhlükəsiz İnternet" məxanziminin işlənilməsi və tətbiqi" üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan irəli gələrək, "Telekommunikasiya haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 29 aprel 2016-cı il tarixli Qanununa 33.1.3-1-ci və (34.1.2-1-ci) yeni maddələr əlavə edilmişdir. Qeyd edilən dəyişikliklərə görə, uşaqların sağlamlığına və inkişafına ziyan vuran informasiyadan qorunması üçün operatorların tədbir görmək vəzifəsi, əbunağının isə bunu tələb etməsi hüququ müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə uşaqların zərərli məlumatlardan qorunması və internet təhdidlərinin qarşısının alınması məqsədilə mövcud tənzimləyici çərçivənin olduqca əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu istiqamətdə ən mühüm sənədlərdən biri "Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Qanunudur. Həmin Qanunun 3-cü maddəsinə əsasən, uşaqların zərərli informasiyadan qorunması sahəsində əsas prinsiplərdən biri kimi zorakılığın, qəddarlığın, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, alkoqollu içkilərin və tütün məmulatlarının, cəmiyyətə xoş olmayan davranışın, pornoqrafik xarakterli informasiyanın təbliğinin yolverilməzliyi qeyd edilmişdir. Qanun uşaqların fiziki, zehni və mənəvi inkişafına zərər verən məlumatlardan qorunması üçün hüququ mexanizmləri müəyyən etmişdir. Qanunda uşaqların yaş həddinə görə kateqoriyalara (6-, 12+, 16+, 18+) ayrılması onu göstərir ki, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş informasiya məhsulları hər bir yaş qrupuna uyğun olaraq

43

analiz olunmalı və təsnifatlandırılmalıdır. Qanunun 4.2-ci maddəsində uşaqlar arasında dövryyəsi qadağan edilən informasiyaya aşağıdakılar aiddir:

- Zorakılığı və qəddarlığı təbliğ edən informasiya;
- Cinayətkarlığı təbliğ edən informasiya;
- Uşaqların həyat və təhlükəsizliyinə potensial təhlükə yaradan əməlləri təbliğ edən informasiya;
- Əxlaqdan kənar ləxsis (söyüş) məzmunlu informasiya;
- Erotik və pornoqrafik xarakterli informasiya;
- Qeyri-məişət ləxsis (jarqon) məzmunlu informasiya;
- Qorxu məzmunlu informasiya.

Uşaqların internet üzərindən təhdidlərdən qorunması istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə 27 dekabr 2022-ci il tarixi Qanunla edilən yeni dəyişiklikdir. Məcəlləyə əlavə edilmiş yeni 171.2-ci maddə seksual xarakterli məqsədlərlə uşaqların informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə təqibinə görə məsuliyyət müəyyən edir.

Görülən tədbirlərə baxmayaraq, müasir dövrdə uşaqlar üçün təhlükəli məlumatların yayılması ilə bağlı yeni risklər artır. Yeni qəbul edilmiş və uşaqların qorunması məqsədi daşıyan qanun və sərəncamlar onların sağlamlıq böyüməsi, tərbiyəsi, sosiallaşmasına köməkdir.

Yüksək səviyyədə vətəndaşlıq, vətənpərvərlik hisslərinin yaranmasına böyük rol oynayıb və yeni sosial dövlət sisteminin formalaşmasına çağırır.

Bəli ki, "Uşaqlara dair Strategiyamız" həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı'nda azyaşlarda təhlükəsiz həyat fəaliyyəti, xüsusilə internet təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması, eyni zamanda, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədrisinin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə biliklərin artırılması, yeniyetmələrin intellektual inkişafını stimullaşdıran layihələrin həyata keçirilməsi, sağlamlıq həyat tərzinin və asudə vaxtın təşkil istiqamətində tədbirlər nəzərdə tutulub.

44

Uşaqların gündəlik 1-2 saatdan artıq internetdən istifadəsinə isə çox təhlükəli baxıram. Düzüdü, qadağalar informatika sahəsində biliklərə mənfi təsir göstərəcək, lakin lazımlı müddətdə və keyfiyyətlə istifadə uşağın inkişafına təkan verir. Bu zaman valideyn nəzarətinin gücləndirilməsi onlayn seçilməsi, bilik qazanılması və dostlarla münasibətdə mənfi təsirin qarşısını ala bilər.

Samira Sadiqova
məktəb pedaqoqu

Düşünürəm ki, əsas məsələlərdən biri, uşaqlar internetlə əlaqəli hər hansı bir işə başladığında, erkən yaşda onlayn təhlükəsizliyin müzakirə edilməsidir. Çünki lazım olmayan informasiyalar uşağın inkişafına çox ziyandır. Internet istifadəsi ilə əlaqədar 3-5, 6-10, 11-15, 16-18 yaş aralığı daha uyğundur. Internet asılılığının qarşısının alınması üçün daha effektiv müddətin 2 saat olması məncə daha uyğundur.

Ən təhlükəli əməl kimi isə sosial şəbəkələri görürəm. Onular uşaqlarda aqressiviyaya səbəb olur. Uşağın asudə vaxtının düzgün təşkil edilməsi fiziki sağlamlıq inkişafına müsbət təsir göstərir. Çünki artıq internet istifadəsi beyin pozuntusu yaradır. Zərərli kontentli materialları təqdim edən proqramlar və saytlar məncə, oke ərazisində bloklaşsa, daha yaxşı olar. Çoxsaylı "Kaspersky" və ya "Avast" kimi proqramlardan və "saflıq" funksiyalarından istifadə uşaqların daha təhlükəsiz internet mühitə girərək yararlıdır. İnternetdə rastlaşılan problemləri isə uşaqların valideynləri danışıb hall edəcəyinə inanıram.

Xatirə Məmmədli
məktəb pedaqoqu

İnternet mühitində kompüter və mobil qurğular manca, müstəqil fəaliyyət göstərmir. Çünki o qədər zərərli məlumatlar və proqramlar mövcuddur ki, uşaqların onlayn dünyaya real dünyanın fərqi bilməsinə səbəb olur. Bu mühitdə həm təhlükəsiz, həm də təhlükəli şeylərin olduğunu vurğulaya bilərim. Cins, özünütanma və fiziki inkişafı görə 3-6, 6-12, 12-16, 16-18 yaş aralığı internet istifadəsi ilə bağlı daha düzgündür. 12 yaşa qədər uşaqların gündəlik istifadə müddəti 45 dəqiqədən artıq olmamalıdır. Aqressiv oyun növləri uşaqlarda psixi pozuntuya səbəb olur ki, bu da dərslərə davamiyyətə, təhsildə uğura, dostlarla və valideynlərlə münasibətə çox mənfi təsir göstərir. Zərərli saytların bağlanması tərəfdarıyam. Çünki onlayn və

46

Ekspert rəyləri

Zeynal Rəşidli

"Müasir Gənclərin İnkişafına Dəstək" İctimai Birliyinin sədri

Zərərli materialların təbliğində internet reklamlarının rolu çox böyükdür. Xüsusən "youtubə" kimi platformaların istifadəsi zamanı təhlükəli oyun və qumar xarakterli materialların təbliğ çox məyusedicidir. Çünki maraqlı şəkillər və animasiya ilə uşaqları cəlb edərək təhlükəli dünyaya dəvət edə bilərlər. Bunların qarşısını mütləq internet provayderləri almalı və ya ölkəmizdə xüsusi proqram təminatı yaradaraq pulsuz təqdim edilməlidir. İnternet asılılığı problemini həll etmək üçün aşağıdakı tədbirləri görmək məqsəduyğundur şəxsi təcürbəmə əsasən çox müsbət təsir göstərir.

- Uşaqlarla danışıqların aparılması
- Nəzarətin fiziki və ya proqramla həyata keçirilməsi
- İnternetdə istifadə edilən oyunların internetdə axtarıb verilərə haqqında məlumatın toplanması və zərərlərinin olub-olmamasının araşdırılması
- Avadanlıqlara şifrlər qoymaq və valideyn icazəsi olmadan açılmasının qarşısını alınması

1-4, 4-6, 6-10, 10-15 və 15-18 yaş aralığına əsasən, internetdən istifadəni təmin etmək daha doğrudur.

Gülçahan Həsənova

məktəb pedaqoqu

Məktəbdə və öz əlamədə internet istifadəsi və təhlükəli ilə məşğul olan ilk valideyn nəsiyyət desək, düzgün olar. Çünki artıq internet realiti və bu realitiğin gətirdiyi üstünlüklər və təhlükələr haqqında daimi yeniliklərlə tanış oluruq. Dəfələrlə tədris prosesində yeniyetmələrimiz və gənclərimizlə əlaqə şəbəkələrini ən çox hissəsi internet mövzudur. Yeni rəqəmsal valideynlik və müallimlik desək, daha doğru səslənir.

Bu gün yeniyetmələr və onların onlayn dostları əlaqə qurarkən, ev tapşırığını yerinə yetirərkən, onlayn kontentlərə baxdıqda və oyun oynadıqda zaman müsbət və mənfi tendensiyalara məruz qalması mümkündür. Mən bir pedaqoq kimi uşaqların internet istifadəsi üzrə yaş kateqoriyasını 7-10, 11-14, 15-17 olaraq göstərə bilərim.

45

saytlar uşaqları təhlükəyə təhrir edir və bunlar bloklanaraq dövlət nəzarətində olmalıdır. Əlavə məşğuliyət olaraq asılılığın qarşısını almaq üçün idman və musiqi növlərinə yönəlmək şəxsi təcürbəmə əsasən, çox gözəl təsire səbəb olur. Valideynlər uşaqlarla birlikdə internetdə vaxt keçirməlidir ki, güvən və inam hissi yaransın. Məsələn, birlikdə internet oyunları oynamaq və ya onlayn müzakirələrdə iştirak etmək. İnternet təhlükəsizliyinə cavabdeh olaraq müvafiq dövlət qurumları və valideynlər birlikdə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Şirin Allahverdiyev

Daşkəsan rayonu Yuxarı Daşkəsan qəsəbə Z.Bağirov adına tam orta məktəbin direktoru

Lazımsız məlumatların, xüsusən viruslar, əxlaqdan uzaq materiallar, reklamlar və zərərli vərdişlərin təbliğ çox təhlükəlidir. Ölkəmizdə aparılan elektron dövlət siyasəti və kibertəhlükəsizlik mərkəzinin yaradılmasının bu təhlükələri minimuma endirəcəyini düşünürəm. Ancaq helə də təhlükələrə məruz qalan uşaqlar mövcuddur və bunlar mənə təəssüf hissi yaradır.

Uşaqların internetdən düzgün istifadəsi dedikdə, əsasən nəzarətdə saxlanılmalıdır, yaşlarına uyğun olmayan materialları xüsusi proqramlar və ya vasitələrlə qarşısını alınması, uşaqlara faydalı istifadə və məsuliyyətlərinin verilməsi ilə məsuliyyətini düşündürmə. Xüsusən Rəqəmsal İnkişaf və Neqliyyat Nazirliyi texniki cəhətdən təhlükəsizliyimizi daha ciddi şəkildə qoruyur. Kiçik yaşlarda olan uşaqlara (13 yaşadək) telefon və kompüter avadanlıqlarının verilməsinin tərəfdarıyam. Bunların əvəzinə, televiziyalarda və internetdə yayımlanan inkişafetdirci materiallara valideynlərə birlikdə baxılması uşağın inkişafına müsbət təsir göstərir. İstifadə vaxtının hər gün 7-10 yaş arası uşaqlar üçün 3 saat, 10-18 yaş arası uşaqlar üçün isə 5 saat qədər olmasını düşünürəm. İnternet istifadəsinin isə 13 yaşdan olmasının tərəfdarıyam.

47

Zülfyyə Qurbanova
məktəb psixoloqu

İş prosesində uşaqlarda agresivyyə, niqəde geriləmə və özünə qəpənmə kimi hallarla rastlaşmışam. Bu hallara ən çox valideyn tərəfindən düzgün tənzimlənməyən internetin səbəb olduğunu desəm, yanlışdır. Qorxu və şəxsi inkişafa mənfəət təsir edən informasiyalara maruz qalan uşaqlarda əqli və psixoloji travmalara səbəb faktorlar meydana çıxır. Bu da gələcəkdə, xüsusən yeniyetməlik dövründə özünü çox sert şəkildə bürünür. Dərslərə adaptasiya olmamaq, dostlarla ünsiyyətdən qaçmaq, dərslərin davamiyyətinin aşağı olmasına internet klublarına meyillik və orada üzəşmə psixoloji və fiziki travmaların səbəbi ola bilər. Bunların qarşısını almaq üçün müxtəlif problemləri baş verməmişdən qabaq aile psixoloqu ilə müzakirələr aparmaq, düzgün internetdən istifadə strategiyasının qurulmasına və inkişaf xəritəsinin hazırlanmasına ehtiyac var. Kiberzoraklıq kimi təhlükəli ciddi psixoloji travmalara, hətta intihara belə səbəb ola bilər. Lakin valideynlər məsələyə barməqarəsi yanaşırlar. Çünki valideynlərin bu haqda məlumatları yoxdur, ya da aşağı səviyyədədir. Bu işi məktəb pedaqoqları və psixoloqları mütəmadi tədris programına əlavə edərək, valideynlərin maarifləndirilməsini həyata keçirə bilərlər. Maarifləndirici kağız və ya elektron lövhələrin məktəb girişlərində qoymaqla azaltmağın mümkünlüyünü düşünürəm. 1-5, 6-10, 10-13, 13-18 yaş aralıqlarının düzgün istifadədə hədəf yaş aralıqları olduğunu düşünürəm. IP kameralar vasitəsilə uşaqların davranışlarının uzaqdan valideyn tərəfindən izlənilməsi və eləcə də ağıllı saatlardan istifadə zamanı uşağın hərəkət trayektoriyasına nəzarət də müsbət təsir göstərə bilər.

Fariz Əsədov

"AppTECH" informasiya təhlükəsizliyi və şəbəkə mühafizəsi şirkətinin rəhbəri, kibertəhlükəsizlik üzrə mütəxəssis

Konkret fikrim budur ki, valideynlər özləri IT cihazlarının yaşayış istifadəsi olmalıdır. Beləliklə, bu gün insanların IT cihazlarından şəxsi istifadə, istirahət məqsədləri və s. üçün öz bizneslərinə geniş miqyasda tətbiqi çox gözdür. Əgər valideynlər texnologiyaları daha yaxşı mənimsəyə bilsə (xüsusi forumlar, proqramlar və ya saytlar vasitəsilə bu mümkündür), uşaqlar arasında IT cihazlarından istifadəni izləmək qabiliyyətinə malik olmaq mümkündür. Uşaqlar interneti əslində valideynlərin yan-yana və əlaqəli formada izləməlidir, böyüklər kiçiklərin onlayn fəaliyyətləri ilə maraqlanmalıdır. Bəzi uşaq və yeniyetmə qrupları kibertəhlükəsizlik məsələlərinə

48

Təklif və tövsiyələr

Müasir rəqəmsal dünyada uşaq hüquqlarının qorunması məsələsi ən vacib məsələdir. Çünki istənilən rəqəmsal texnologiyanın və ya cihazın tətbiqi zamanı zərərli təsirlər zamanı ilk növbədə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi standartları qəbul edilir. Azyaşlı uşaqlara qarşı yönələn zoraklıq hallarının qarşısını alınması ilə bağlı ölkəmizdə kifayət qədər mükəmməl hüquqi baza yaradılıb, qanunların icrası üçün mexanizmlər də mövcuddur. Xüsusən texnologiyalara cavabdeh qurumlar tərəfindən "Ağ siyahı"ların tətbiqi mühim addımlardan biridir. Apardıqımız təhlillər və nəticələrə əsasən aşağıdakı təklif və tövsiyələri diqqətinizə çatdırırıq:

• Internet zonası olan yerlərdə uşaqların girişi üçün yaş və valideyn razılığı tələb edilməsi və ondan sonra girişin təmin edilməsi vacibdir. Zərərli vasitələrin istifadə olunduğu yerlərdə uşaqların girişinin qadağan olunması haqqında lövhələrin və qanunvericilik tələblərinin yazılmasının məcburi olması. Bundan sonra (xüsusi lövhələrin şəkillərini çəkməsi və elektron xidmətlər sistemində daxil edilməsi) obyektin fəaliyyətinə icazə verilməsinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulması tələb olunur. Uşaqların giriş icazəsi olan yerlərdə valideynlərin IP təhlükəsizlik kamera sistemi vasitəsilə 24/7 izlənməsinin mümkünlüyü.)

• "Grooming" (Süni güvən qazanmaq) internetdə qız uşaqlarını gözəlayın əsas təhlükədir. Bu təhlükənin əsas elementi internetdə özünü uşaq kimi təqdim edən, virtual mühitdə tanış olduğu uşaqların etimadını qazanan, virtual və ya real dünyada yuxarı yaş qruplu insanların istismarıdır. Xüsusən qız uşaqlarının internetdən istifadəsi zamanı inkişafına mənfəət təsirləri baxımından cinsi istismar bütün zoraklıq növləri arasında birinci yerdədir. Qızların oğlanlara nisbətən 10 dəfə daha çox cinsi istismara maruz qalmasına təhlükəli mövcuddur. Buna görə də qız uşaqlarının internetdən istifadəsinə nəzarət oğlanlara nisbətən daha ciddi olmalıdır. Onlayn cinsi istismar həm insan hüquqlarının, həm də ümumilikdə uşaq hüquqlarının açıq şəkildə pozulmasıdır. Qız uşaqlarının onlayn mühitlərdə nəzarətsiz və uzun müddət keçirmələri bir çox risk faktorlarını da özü ilə bərabər gətirir. Yanlış internet istifadəsi gənc yaşda qızların zoraklıq və seksual xarakterli məlumatlara maruz qalmaq, internet asılılığı, oyun asılılığı, mənfəət istifadəsi davranışları, nifrət niqə, kibər zoraklıq kimi bir çox mənfəət hallarına inkişafına səbəb olur.

• Valideynlərin rəqəmsal biliklərinin artırılması istiqamətində təhsil müəssisələrində, müəllim və uşaqların iştirakı ilə onlayn media sahəsində tədbirlərin, oyunların, yarışların keçirilməsi vacibdir. Eyni zamanda mütəmadi olaraq psixoloq-

50

daha həssasdırlar. Uşağın yaş, sosial mühiti və özünə hörmət kimi faktorlar ya qurban, ya da cinayətkar olmaqda mühüm rol oynayır. Aşağıda qeyd etdiyim formada strategiyaların formalaşdırılması ilə bu sahədə təhlükəsizlik tədbirlərində müsbət addım atmaq olar.

- Vahid maarifləndirici elektron resursların yaradılması (dövlət qurumları və ya QHT-lər tərəfindən)
- Mütəmadi olaraq baş verən və ya qabaqcadan hadisələrin araşdırılması üçün (dövlət qurumu və ya QHT) ekspərt heyətinin formalaşdırılması və aparılan tədqiqatların cəmiyyət arasında təbliği
- Tədris müəssisələrində hər ay kibertəhlükəsizlik mövzusunda təlim və tədbirlərin keçirilməsi
- Xüsusi təhlükəsizliyi təmin edən program təminatlarının dövlət dəstəyi ilə yaradılması vacibdir. Digər ölkələrin program təminatları təhlükəsizliyi təmin etsə də, məsələn qadağan olunmuş məlumatlara girişi bağlasa da, üçüncü tərəfin məlumatları əldə etməsi dövlətin məlumat təhlükəsizliyinə ziddir.

49

pedaqoqlara ən azı ildə bir dəfə uşaqların internetin təhlükələri mövzusunda aylıq statistik və analitik təhlil aparılaraq nəticələrin dövlət qurumları ilə müzakirəsinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

• Qaynar xəttin təbliği edilməsi üçün xüsusən təhsil müəssisələrində, kurslarda, internetə çıxışı olan ümumi yerlərdə xüsusi lövhələrin (kağız və ya elektron) olması vacibdir.

• Oyun sektorunun inkişafının vacibliyi apardığımız təhlillərdə özünü bürünmə verməmişdir. Çünki digər ölkələrdə yaranmış və məqsədləri çox vaxt zərər vurmaq olan oyunların yayılması təhlükəlidir. Bunlarla mübarizədə əvvəlcə intellektuallığa və təhsilə yardımçı ola biləcək oyunların yaradılmasına dəstək, zərərli oyunların siyahısının dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birlikdə mütəxəssislərin dəstəyi ilə hazırlanması vacibdir. Bu siyahılar internet provayderlərinə, beynəlxalq açıq internet tənzimlənməsi təşkilatlarına və özəl təşkilatlara təqdim edilərək, problemin həllində mühüm addım olar.

• Uşaqlar üçün təhlükəli hesab olunan internet resurslarına çıxış zamanı valideyn giriş icazəsi təsdiqi sistemlərinin yaradılmasının vacibliyi. (Xüsusən pomorqrafik və süsüid kontentli resurslarda)

• Filtir proqram təminatının yaradılması və pulsuz formada təqdim edilməsi vacibdir. Xüsusən ölkə ərazisində olan bütün provayderlərlə maarifləndirilmə işləri aparılaraq bu proqramın təbliği edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmalıdır.

• Qeyri-hökumət təşkilatlarının yeni qəbul edilmiş milli qanunvericiliyimizin təbliği və beynəlxalq təcrübələrin təbliği işi istiqamətində dövlət və özəl qurumlarla əməkdaşlığın vacibliyi qeyd etmək istərdik. Xüsusən də bu sahədə fəaliyyət göstərən QHT-lərə dəstək olunması rəqəmsal təhlükəsizliyin təbliği edilməsi istiqamətində mühüm addımdır.

51

ƏLAVƏ 1 - Anket forması

"Uşaqlar arasında internetdən istifadə səviyyəsinin ölçülməsi məqsədli aparılan araşdırma"ya dair
Sorğu-Anket

Hörmətli dostlar:

Bu sorğu uşaqlar arasında internet istifadəsini haqqında məlumat əldə etmək üçün hazırlanmışdır. Anketdə 30 sual var. Zəhmət olmasa, hər bir sualı diqqətlə oxuyun və sizə ən uyğun olan variantın yanında üstəgəl (+) işarəsi qoyun. Bütün suallara cavab verməyiniz xahiş olunur. Ad/soyadınızı yazmağa ehtiyac yoxdur, anonimliyiniz qorunacaqdır. Cavablarınız yalnız araşdırma üçün istifadə olunacaqdır. Suallara səmimi cavab verməyiniz araşdırmanın etibarlılığı üçün vacibdir.

Maraq göstərdiyinizə və iştirakınıza görə təşəkkür edirik!

1. Cinsiniz?

- Kişi
- Qadın

2. Neçə yaşın var?

- 6 yaşa qədər
- 6-12 yaş arası
- 12-16 yaş arası
- 16-18 yaş arası

3. Harda yaşayırsınız?

- Şəhər
- Rayon
- Qəsəbə
- Kənd

4. İnternetdən hansı vaxt aralığında istifadə edirsiniz?

- Gündüzlük
- Həftəlik
- Aylıq

52

11. İnternetə bağlı aşağıdakı fikirlərdən hansı ilə razısan?

- Dostların üçün istifadə edirəm
- Oynamaq-oyun üçün istifadə edirəm
- Dostlarla danışmaq üçün istifadə edirəm
- Bəzən həyatıma mənfi təsir göstərir
- İnternetsiz qala bilərəm

12. Aşağıdakı məhsul və xidmətlərdən hansını müntəzəm olaraq istifadə edirsiniz (gündüzlük və ya həftəlik)? Bir neçə variant seçə bilərsiniz

- Google və digər axtarış sistemləri
- Gmail və digər elektron poçt xidmətləri
- Onlayn çat proqramları: Whatsapp, Telegram, Snapchat və s.
- Sosial şəbəkələr: Facebook, Instagram, Tik-TOK və s.
- YouTube
- Onlayn oyunlar
- Onlayn filmlər saytları
- Onlayn kitabxana saytları
- Digər - öz variantını yazardınız: _____

13. İnternetdə özünü təhlükəsiz hiss edirsinizmi? Sənsə ən uyğun ifadəni seç.

- Bəli
- Xeyr
- Bilmirəm

14. İnternetdə olduğun zaman təhlükələrdən hansılara rastlaşmışsınız? Bir neçə cavabla seçə bilərsiniz

- Dostlar və ya tanışlar tərəfindən təhqir və ya təcavüz, bullinq
- Söhəbt otağında, sosial şəbəkədə pis davranışlar, xoşagəlməz təkliflər
- Əxlaqazidd məlumatlar (şəkillər, video görüntülər, oyunlar və s.)
- Əxlaqdan kənar və ya qeyri-etik siqətlər
- Zorakılıq və qəddarlığın nümayişi
- Qanunlara zidd olan hərəkətləri təbliğ edən informasiya
- Həyat və təhlükəsizliyə, sağlamlığa təhlükə yaradan amilləri təbliğ edən informasiya
- Qorxulu informasiyalar
- Digər - öz variantını yazardınız: _____

15. İnternetə daxil olduğun yerlərdə/mühitdə (məktəb, klub, internet kafə və s.) təhlükələr (alkoqol, müxtəlif məlumatların (sqaret) və digər zərərli vasitələrin

54

5. Hər gün internetdə nə qədər vaxt keçirirsən?

- 1 saatdan az
- 1-3 saat aralığında
- 3-5 saat aralığında
- 5 saatdan çox
- Daimi internetin yoxdur

6. İnternetə necə daxil olursan? Bir neçə cavab seçə bilərsiniz.

- Evdə valideynlərimin/qayınlarının kompüterini və ya mobil telefonu
- Evdə öz kompüterindən
- Mobil telefonundan
- İnternet klub
- Dostumun evindən
- Qohumumun evindən
- Məktəb
- Digər - öz variantını yaz: _____

7. Valideynlərin və ya qayınlarının internetdən istifadəsini bağlı qaydaları varmı?

- Xeyr
- Bəli, valideynlərim mənim girişimi məhdudlaşdırırlar
- Bəli, valideynlərimin vaxt məhdudlaşdırması qoyur
- Valideyim və ya qayınmım "Valideyn nəzarəti proqramlarından" istifadə edir

8. Valideynlərin/qayınlarının internetə girişini bağlı qaydaları varsa, buna müvafiqdirmi?

- Xəyir, mənim xeyrimə və mədafiəmə üçün deyil
- Mən internetdə daha çox vaxt keçirmək istəyirdim
- Məna güvənmədiklərimin hiss etdirirdi

9. İnternetdən əldə edilən məlumatları valideynlərin/qayınlarınla müzakirə edirsinizmi?

- Hər zaman
- Bəzən
- Nadir hallarda
- Heç vaxt

10. Valideynlərin/qayınlarınla sizin internetdən istifadəyə nəzarət etməlidirmi?

- Bəli
- Xeyr
- Bilmirəm

53

istifadəsi və satış və ya birbaşa sənə təklifi, pis davranışlar, xoşagəlməz təkliflər və s.) - Mümkünsə, qısa məlumat yazardınız

16. Digər internetdə özünə təhlükədə hiss etsən, ilk olaraq kimsə müraciət edərdin?

- Dostuma
- Valideynlərim/qayınlarıma
- Müəllimimə
- Polisə
- Uşaqlar Qaynar Xətinə - 116 111
- Digər - öz variantını yazardınız: _____

17. Dostunuzun internetdə təhlükəli hadisə ilə rastlaşdığını gördükdə nə edərdin?

- Heçnə etməzdim
- Dostumla danışardım
- Müəllimimlə danışardım
- Valideyimlə danışardım
- Qaynar xəttə məlumat verərdim
- Polisə məlumat verərdim
- Ömür ələsi ilə danışardım
- Digər - öz variantını yazardınız: _____

18. İnternetdə daha çox hansı oyunları oynayırsan?

- Dövşiy və müharibə
- Məntiq oyunları
- İntellektual
- Mübahəsiliklə bağlı
- Strategiya
- Digər - öz variantını yazardınız: _____

19. Daha çox hansı məqsədlə internetdən istifadə edirsiniz? (Bir neçə variant seçə bilərsiniz)

- Məsəji dilməmək
- Oyun oynamaq
- Şəkilləri ya videoları izləmək
- Dostlarla söhbət etmək
- Yeni məlumatlar əldə etmək
- Digər - öz variantını yazardınız: _____

55

20. Sənca, internetin təhlükələrindən uşaqları necə qorumaq olar?
- Təhlükəsizlik proqramı yerləşdirməli
  - Valideynlərin nəzarəti daha da gücləndirilməli
  - İstifadə ilə bağlı müayinə məsləhətləri qoyulmalı
  - Digər - öz variantını yazdırın: _____

21. Sosial şəbəkələrdən istifadə edərsənə, orada nə qədər dostun var?

- Yoxdur
- 1-5 arası
- 5-10 arası
- 10-20 arası
- 20-50 arası
- 50-100 arası
- 100 və daha çox

22. Aşağıdakı məlumatlardan hansını nə vaxtsa internetdə tanımadığını biri ilə paylaşmışsən?

- Ad
- Yaş
- Yaşadığın ünvan
- Ev nömrəsi
- Məktəb nömrəsi
- Məktəbə gəldiyin və ya gəldiyin vaxtı
- Şəxsi foto
- Heç biri
- Demək istəmirəm

23. İnternetdə tanış olduğun biriylə nə vaxtsa görüşməmişsi? (Bir neçə cavab seçə bilərsiniz)

- Bəli
- Xeyr
- Tanımadığım insanlarla dost olmuram

24. Sənca, hökumət və təşkilatlar internetdə qarşılaşdıkları təhlükələrlə bağlı yenilənmələri və ya gəncləri dindirir?

- Bəli, dindirirlər
- Bəzən, amma düşünürəm ki, daha çox dindirə bilərlər
- Xeyr
- Müraciət etməmiş dindirilməyiblər

25. Hökumət və təşkilatların internetdə qarşılaşdıkları təhlükələrlə bağlı hansı formada tədbirlər görməsini istərdin?

- Puluz internet filtrləri
- Valideyn nəzarət sistemləri haqqında valideynləri maarifləndirmə
- Xüsusi Qaynar xəttin yaradılması
- Digər - öz variantını yazdırın: _____

26. Sənca, internetin hansı zərərləri var? (bir neçə cavab seçə bilərsiniz)

- Virtual həyatdan asılılıq
- Canlı ünsiyyətdən imtina
- Bir sıra problemlərin, yuxu rejiminin pozulması və xəstəliklərin yaranması
- Virtual təcavüz
- Dərslərdə uğursuzluq
- Zərərli vərdislərə aludəçiliyin yaranması
- Digər - öz variantını yazdırın: _____

27. İnternetdə tanıdığın yaxud tanımadığın insanlardan zorakılıq görmüşsəniz? (kibernetiklik)

- Bəli
- Xeyr
- Bilmirəm

28. İnternetin həyatımdakı yeri necədir?

- Mütləq əhəmiyyətli
- Əhəmiyyətli deyil
- Əhəmiyyətsizdir

29. İnternetə bəzi məlumatları, bəzi vərdətləri öyrətməyi tez-tez hiss edirsiniz və ya əksinə?

- Bəli
- Xeyr
- Digər - öz variantını yazdırın: _____

30. İnternetdə çox vaxt keçirtmək dərslərinə mənfi təsir göstərir?

- Bəli
- Xeyr
- Digər - öz variantını yazdırın: _____

Əlavə 2 - Sorğu prosesi zamanı çəkilən bəzi fotosəhifələr

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1) DTE, Məlumat Paylaşımı: Uşaqlara, gənclərə, valideynlərə və uşaq baxıcılarına mühafizə xidmətləri göstərən praktiklər üçün məsləhət
- 2) NHS Uşaq Müdafiəsi - Məlumat Paylaşma Layihəsi
- 3) Children's Internet Protection Act (CIPA), <https://www.fcc.gov/consumers/guides/childrens-internet-protection-act>
- 4) <https://www.quora.com/What-is-the-definition-of-swatting-When-should-this-discipline-method-be-used-on-children-and-how-often-can-it-be-applied>
- 5) COPPA - Children's Online Privacy Protection Act, <http://www.coppa.org/coppa.htm>
- 6) Adam Walsh Child Protection and Safety Act, <http://www.ncsl.org/research/civil-and-criminal-justice/adam-walsh-child-protection-and-safety-act.aspx>
- 7) <https://www.unicef.org/press-releases/done-right-internet-use-among-children-can-increase-learning-opportunities-and-build>
- 8) <https://usa.kaspersky.com/resource-center/threats/top-seven-dangers-children-face-online>
- 9) <https://www.unicef.org/turkiye/en/press-releases/children-increased-risk-harm-online-during-global-covid-19-pandemic>
- 10) https://lincolnshredsc.proceduresonline.com/pr_sharing_info.htm
- 11) <https://quillnews.com/lifestyle/11-dangerous-games-on-the-internet-that-could-kill-or-seriously-injure-1-2252866>
- 12) <https://www.ualberta.ca/human-resources/health-safety-environment/news/2022/04-april-may-2022-life-lines.html>
- 13) <https://www.endcyberbullying.net/what-to-do-if-youre-a-victim>
- 14) https://www.researchgate.net/publication/318873616_User_Statistics_for_an_Online_Game_Targeted_at_Children
- 15) <https://www.unicef.org/azerbaijan/az/xkiberballing-bu-n%C9%99dir-v%C9%99-nu-nec%C9%99-dayand%C4%B1r-1maq-olur>
- 16) <https://raisingchildren.net.au/pre-teens/behaviour/bullying/about-cyberbullying>
- 17) <https://www.unicef.org/azerbaijan/press-releases/unicef-make-digital-world-safer-children-while-increasing-online-access-benefit-most>
- 18) <https://www.nidirect.gov.uk/articles/social-media-online-gaming-and-keeping-children-safe-online>
- 19) <https://blogs.lse.ac.uk/medialife/2017/10/23/risks-to-children-online-are-increasingly-problematic-is-the-new-internet-safety-strategy-the-solution/>

"Tahsil Nəşriyyat-Poligrafiya" müəssisəsinin mətbəəsində
həzr. diapozitivlərdən gətirilmişdir.
Bakı, AZ 1052, F.Xoyunski küç., 149
Tel.:(+994 12) 567-81-28/29
e-mail:tahsil_az@yahoo.com